

ცის დოკუმენტი

ლინგვისტურ- კერძოების ისტორია

პრაქტიკული გრამატიკა
და კერძოების
სიცენტრული გართულ წარმოება

ნინო დობორჯინიძე
NINO DOBORJGINIDZE

ლინგვისტურ-ჰერმენევტიკული
მატატექსტები

პრაკტიკული გრამატიკა და
ჰერმენევტიკა X-XIII საუკუნეების
ერთულ ცყაროებში

**LINGUISTIC AND HERMENEUTIC
METATEXTS**

**Practical Grammar and Hermeneutics in
Georgian Sources
of the 10th-13th centuries**

04008 სახელმწიფო უნივერსიტეტი
თბილისი — 2012 წელი

დაბეჭდა ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროექტის (გრანტი № A-42-09) ფარგლებში სსიპ შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო უონდის ფინანსური მხარდაჭერით. წინამდებარე პუბლიკაციაში გამოთქმული ნების-მიერი მოსაზრება ეკუთვნის ავტორს და შესაძლებელია არ ასახავდეს ქართველობის, ჰუმანიტარული და სოციალური მეცნიერებების ფონდის შეხედულებებს.

Published under the project (Grant № A-42-09) of the Ilia State University with financial support of Shota Rustaveli National Science Foundation. All ideas expresses herewith are those of the author, and not represent the opinion of the Foundation itself.

რედაქტორები: თამარ სუხიშვილი
მამუკა ლეკიაშვილი

Editors: Tamar Sukhishvili
Mamuka Lekishvili

კომპიუტერული უზრუნველყოფა: ქეთევან გოგავა

დანართში გამოყენებული მასალა დაცულია ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში.

© 2011, ნინო დობორჯგინიძე.

ISBN 978-9941-18-093-4

ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა
ქაქევა ჩოლობეგვილის 3/5, თბილისი, 0162, საქართველო

ILIA STATE UNIVERSITY PRESS
3/5 Cholokashvili Ave, Tbilisi, 0162, Georgia

შინაგანი

შესავალი 5

პირველი ნაწილი

ანტიოქიის ეართული მთარგმნობრივი ცენტრის
კულტურულ-ისტორიული პრესენტაცია

I თავი

ანტიოქიის სამეცნიერო როლი XI-XIII საუკუნეების საქართველოს პოლიტიკურ და კულტურულ ცხოვრებაში 15

II თავი

თარგმანის ფუნქციონალიზაციის საკითხი შუა საუკუნეების ქართულ ტრადიციაში 26

მეორე ნაწილი

ტექნი ყრამათიკή-ს რეცეფცია შუა საუკუნეებში

I თავი

ანტიკური ტექნი ყრამათიკή და ტექსტის კვლევის ტრადიცია შუა საუკუნეებში 45

II თავი

ძველი ქართული „თხრობისაებრი“ მეტატექსტები გრამატიკის პირველი ნაწილის შესახებ 55

III თავი

გრამატიკის თეორიული საკითხები „თხრობისაებრ“ მეტატექსტებში 70

IV თავი

მეტატექსტები ბიბლიის ძველ ქართულ თარგმანთა ენობრივი და სტილური თავისებურებების შესახებ 80

V თავი

სახელისაგან თარგმანებათა მოპოვნება 92

VI	თავი	
	Текущий грамматический раздел	
	შუა საუკუნეების ტროპული ჰერმენევტიკა 115	
VII	თავი	
	ბიბლიური ტიპოლოგია და ჰერმენევტიკის უმაღლესი საფეხური – „აღყვანებითი თარგმანება“ (εις ἀναγωγήν) 133	
	მესამე ნაწილი	
	თემათისა და თარგმანის თეორიის საკითხები	
	ძველ ქართულ ფილოლოგიაში	
I	თავი	
	ტექსტის ისტორიის კვლევა: წინაბჭე (Προοίμιον), თავისა და ბოლოვა ანდერძი 147	
II	თავი	
	თარგმანისა და ტექსტის თეორიის საკითხები 164	
	ინდივიდუალური რეაჩიენა 183	
	ბიბლიოგრაფია 193	
	დანართი	
	1. ანთიოქიური ხელნაწერები 215	
	2. ეფრაი მცირის გეთათებები 227	

შესავალი

ფილოლოგის ძველი ქართული ტრადიცია მოიცავს ტექსტის კო-მენტირების, თარგმნის, ტექსტოლოგიური აპარატის შემუშავებისა და გამოსაცემად მომზადების მწიგნობრულ პრაქტიკას. ამასთანავე, ამ ტრადიციას აქვს მკვეთრად გამოხატული კონცეპტუალური ასპექტი, რომლის შესწავლა წინამდებარე კვლევა-ძეიბის მთავარი საგანია. ამ ტრადიციის პირველწყაროებია ქართველ მთარგმნელ-რედაქტორთა მე-ტატექსტები, ანუ ძირითად ტექსტზე¹ დართული კომენტარები, განმარტებები და სქოლიოები. X-XI საუკუნეებიდან მეტატექსტებზე მუშაობის პროცესი სისტემურ ხასიათს იღებს; შესაბამისად, ყალიბდება ძველი ქართული ფილოლოგიური დისციპლინა, ტექსტის კვლევის მეთოდოლოგია, ტექსტოლოგიური აპარატი: წინაბჭე, თავისა და ბოლოვა ანდერძი, შეისწავენი და განსაზღვრებად განჩინებითურთ და სამეცნიერო ესე.²

მთარგმნელობითი, საზოგადოდ, ფილოლოგიური საქმიანობა X-XI საუკუნეების მეტატექსტების შექმნამდე გაცილებით ადრე დაიწყო. საკმაოდ გრძელი გზის გავლა აღმოჩნდა საჭირო, ვიდრე თარგმნა, კო-მენტირება, განმარტება ან ტექსტის გამოსაცემად მომზადება მხოლოდ შემთხვევით დაკვირვებასა და პრაქტიკულ გამოცდილებაზე დამყარებული საქმიანობიდან სისტემატიკის კანონებით რეგულირებულ ფილოლოგიურ დისციპლინად ჩამოყალიბდებოდა.³

- 1 მეტატექსტები დაერთოვნდა როგორც ნათარგმნ, ასევე ორიგინალურ ტექსტებს.
- 2 ეფრაი მცირე, ზნდუად შესავალი წიგნისა მისი, რომელსა ეწოდების გარდამოცემად, თქუმული წმიდისა მამისა ჩუქნისა იოვანე დამასკელისა, ხელნ. A. 24, I-IV. იხ. თვალ-თვალე 2009: 200.
- 3 შდრ.: „როდესაც ჩვენ წმინდა წერილის პირველი თარგმანის მეთოდზე ვლაპარაკობთ, სრულიადაც არ იგულისხმება, რომ მთარგმნელს ჰქონდა გარკვეულ პრინციპებზე დაფუძნებული თარგმანის მეთოდი. ჩვენ მხოლოდ იმ პრინციპებზე ვლაპარაკობთ, რომელთაც თავადვე გამოყოფთ ტექსტში. თარგმანის I ეტაპზე მთარგმნელის ამოცანა ცხადი და მარტივი იყო: ზუსტად ეთარგმნა ღვთის სიტყვა. რაში უნდა გამოხატულიყო ეს სიზუსტე და რა ხარისხისა უნდა ყოფილიყო იგი, ეს საგანგებო თეორიული განსჯის საგანი, ალბათ, არც ყოფილა. მთარგმნელები ყოველი ცალკეული შემთხვევისთვის ინტუიციურად ირჩევდნენ თარგმანის პრინციპს. ამგვარი ხასიათის გამო პირველ თარგმანებს შეიძლება სპონტანური ან ინტუიციური უწმოდოთ [...] შემდგომში, როცა ინტუიციური ჭვრეტა ანალიტიკურმა აზროვნებამ შეცვალა და ბიბლიის ტექსტი პოლემიკის იარაღი გახდა, თარგმანის დედანთან სიახლოვე უკვე ისეთ პრინციპად იქცა, რომელიც კონკრეტულ დეტალებში გამოიხატა“ (ხარანაული 2005: 36).

სისტემატიზაციის ეს ურთულესი ეტაპი დაკავშირებულია ქართველ ათონელთა⁴ საგანმანათლებლო მოღვაწეობასთან, რომლის მეშვეობით თავდაპირველად გაფორმდა და შემდეგ სხვადასხვა დონეზე⁵ დაკანონდა კულტურის მატარებელი ბირთვი ჯგუფის – შესა საუკუნეების ქართველი სწავლულების – ენობრივი, რელიგიური და კულტურული იდენტობა.⁶ ათონელების გარჯა, პირველ ყოვლისა, ამ იდენტობათა ფორმირებას, მათვის კონცეპტუალური თუ რეალური საფუძლების შექმნას ემსახურებოდა:

ა) ბერძნულთან შედარებით ღარიბი გამომხატველობითი საშუალებების მქონედ ცნობილი ქართული ენის „განსრულებას ყოვლისა ნაკლულევანებისაგან და სიტყვადუხშირობისა“ (ესაა ენობრივი დამოუკიდებლობის ლეგიტიმაცია, ქართული ენის ბერძნულთან გასატოლებლად გადადგმული პრაქტიკული ნაბიჯი.)⁷

⁴ ათონის ქართველ მოღვაწეთა როლი ქართული ენის სოციალური და საზოგადოებრივი ისტორიის თვალსაზრისით პირველად უცხოელმა ქართველოლოგმა, ვინცრიდ ბოედერმა შესწავლა (Boeder 1983: 85–95). ქართული ენის ისტორიული სოციოლინგვისტიკის საკითხების კვლევას, შესა საუკუნეების ქრისტიანული აღმოსავლეთის სამწერლობო ენათა კონტექსტში ქართულის „გარეგანი“ განვითარების კანონზომიერებათა შესწავლას ვინცრიდ ბოედერმა უაღრესად საინტერესო ნაშრომები უძღვნა. დავასახელებ ზოგიერთი მათგანი: Boeder 1983: 85–95; Boeder 1994: 66–84; Boeder 1997: 183–209; Boeder 1998: 68–81; Boeder 2003. ვ. ბოედერის შრომებით დოდად დავალებულია კველა ქართველი ავტორი, ვინც მეტ-ნაკლებად შექმო ქართული ენის ისტორიული სოციოლინგვისტიკის საკითხებს. სწორედ მის შრომებში წამოქრილმა პრობლემატიკამ, მის მიერ დასმულმა კითხვებმა განაპირობა ჩემი დანიჭრებულა ამ თემით. წლების განმავლობაში ინტენსიური თანამშრომლობის და ჩემი კვლევითი პროექტების ხელმძღვანელობისთვის, განსაკუთრებით კი ძველი ქართული ფილოლოგიური კომენტარების გერმანულად თარგმნის და ინტერპრეტაციისას გაწეული დახმარებისთვის მინდა გულწრფელი მადლობა გადაუხსალო ბატონ ენიფრიდს.

⁵ ვგულისმობ ათონელთა ენობრივი და კულტურული საქმიანობის ლეგიტიმაციას როგორც ქვეყნის შიგნით, ასევე ბერძნულ-ბიანაზტიურ, სირიულ, ზოგადად, აღმოსავლურ და ლათინურენოვან კონტექსტში. ამ ლეგიტიმაციის ენობრივი და რელიგიური პრობლემატიკის შესახებ იხ. Doborjginidze 2009: 52–112; ლეგიტიმაციის კონცეპტუალური საფუძლებისა და ძველი ქართული „სახელმძღვანელო“ ტექსტების შესახებ იხ. დობორჯგინიძე 2010: 63–125.

⁶ შდრ.: Boeder 1994: 66–84; Pohl 1985: 93–101, განს. გვ. 95.

⁷ შდრ.: „მათ განანათლეს ენად ჩუენი და ქუეყანად ჩუენი. მან ... შეამკი და ალაყუავა ენად ჩუენი და ქუეყანად ჩუენი თარგმანებითა წმიდათა წერილთავთა. [...] მამად იოვანე [...] და ეფთვმე, შემდგომად ღმრთისა ამათ სულთა ცხორებისა მომცემელი ქართველთა ნათესავისა“ (ჯავახიშვილი 1946: 14; მ. შანიძე 1996: 19).

ბ) თარგმანის მეშვეობით „უგუნურებისა ჩუენისა გონიერ-ყოფას და განბრძნობას“ (ეს კი კულტურული ლეგიტიმაცია და ქართველების ბერძნებთან „სწორ-მყოფელი“ საგანმანათლებლო საქმიანობაა).⁸

ამრიგად, ენის გამომხატველობითი პოტენციალის გამდიდრებასთან ერთად, თარგმანს სრულად დაეკისრა კულტურული ემანსიპატორის ფუნქცია: ქართულად უნდა თარგმნილიყო ყველა ის წიგნი, რომლითაც ასე მდიდარი იყო ბერძნება და ჰრომთა ქვეყანა და ეკლესია, ხოლო ჩვენი კი – „ნაკლულევან“;⁹ ყველა ის სიბრძნე, რაც ბერძნება წიგნებში ეწერა, თარგმანის გზით ქართულ ენაზე უნდა „გადმოტვიფრულიყო“, ანუ საკუთარ კულტურულ მემკვიდრეობად ქცეულიყო; შდრ.: „[ეკვთიმე] გამოუცხადა ქართველთა ენასა; დატევნად ჩუენსა ენასა ზედა; დაწერად ჩუენსა ენასა ზედა; გადმოტვიფრვად ჩუენსა ენასა ზედა; ღმერთმან მოჰმადლა [ესე თარგმანი] ქართველთა ენასა, მოპერდლა ღმერთმან წმიდად ესე თარგმანი ნათესავსა ჩუენსა“¹⁰.

თარგმანის ამ მეტაფორულ კონცეპტუალიზაციებში მინიმუმამდეა დაყავანილი განსხვავება ორიგინალურ თხზულებასა და თარგმანს შორის: თარგმნისას ქართულ ენაში სრულფასოვნად გადმოიტვიფრება ორიგინალის ყველა სიმძიდრე. ამ გზით თარგმანი ორიგინალის ტოლიასად, შესაბამისად, ქვეყნის კულტურული ძლიერების სიმბოლოდ და მეფეთა უპირველეს საზრუნავად იქცევა.¹¹ მაშინდელ ქართველ სწავლულთა თქმით, მეფები არა მხოლოდ კითხულობები თარგმანებს, მნიშვნელოვან რჩევებს აძლევენ მთარგმნელებს და საგანგებოდ ასაჩუქრებენ, წაახალისებენ მათ საქმიანობას.¹² ათონელების აზრით, სწორედ ამ

⁸ ფრაგმენტი გიორგი მთაწმინდის ცხოვრებიდან, იხ. ლოლაშვილი 1994: 177.

⁹ შდრ.: „ქართლისა ქუეყანად დიდად ნაკლულევან არს წიგნთაგან და მრავალნი წიგნი აკლენ“ (ჯავახიშვილი 1946: 28); „არამედ საბერძნებოსა ეკლესიანი და ჰრომისანი სავსე იყენებს ამათ წიგნთაგან, ხოლო ჩუენისა მის ქუეყნისანი – ნაკლულევან, და არა ესე ოდენ წიგნი აკლდეს ენასა ჩუენსა, არამედ სხუანიცა მრავალნი“ (მ. შანიძე 1996: 13).

¹⁰ თარგმანთან დაკავშირებული ეს კომენტარები სხვადასხვა თხზულებიდანაა ამოღებული. იხ. ხელნ. A. 92, 280r; A. 24, 4r; რაფაელ 1976: 66; ყაუხჩიშვილი 1940: 122; თვალთვაძე 2009: 212.

¹¹ შდრ.: „Ich interpretiere diese Stelle so, dass georgische Bücher eine Manifestation des Ansehens der georgischen Königmacht waren: Der georgische König erkennt, wie wichtig es ist, eigene Bücher zu haben, was vielleicht mit dem besonderen Rang zusammenhängt, den z.B. im Islam die Ahl al-kitab, die Leute der Schrift, haben“ (Boeder 1998: 73).

¹² მთარგმნელობით კომენტარებსა და ათონელთა ცხოვრებებში ტოპოსად მკვიდრდება ქართველ მეფეთა ქება-დიდება არა მარტო თარგმნის პროცესში მათი ნივთიერი წვლილის, არამედ უშუალო თანამონაწილეობისა და თარგმანის მიმართ განსაკუთრებული დამოკიდებულების გამო. მთარგმნელობითი მეტატექსტების მიხედვით,

გზით იყო შესაძლებელი უმეცრების გამო „ბარბაროს-წოდებული“ ქართველთა „ნათესავის“ კულტურული ლეგიტიმაცია.¹³

გ) ქართულენოვანი ეკლესისთვის სრულფასოვანი ლიტურგიკულ-თეოლოგიური ბაზისის შექმნას (მანამადე უთარგმნელი ბიბლიური წიგნების თარგმნა, არაზუსტი, სპონტანური თარგმანების ბერძნულთან დაახლოება, ქართული საეკლესიო კალენდრის ჩამოყალიბება, ქართულენოვანი ლიტურგის „განსარულება“ და ა.შ.). ეს ურთულესი პროცესი გამოირჩეოდა განსაკუთრებული მოქნილობითა და ერთმორწმუნე ბერძნების მიმართ ამბივალენტური დამოკიდებულების დაკანონებით.¹⁴

ბერძნულთან შედარებით ღარიბი ქართული ენის, ბარბაროსად წოდებული „ჩუენი ნათესავისა“ და წიგნებით „ნაკლულევანი“ ქართული ეკლესის „განბრძნობა და გონიერ-ყოფა“ ნათარგმნი წიგნებით, რა თქმაუნდა, მთარგმნელობითი საქმიანობის ლეგიტიმაციასა და პრიორიტეტად გამოცხადებას ნიშნავდა. ამას მოჰყვა კიდევ ფილოლოგიური დის-

სწორედ მეფებს მიეწერება ძველი თარგმანების რედაქტირებასა თუ ხელახლა თარგმნასთან დაკავშირებით მნიშვნელოვანი გადაწყვეტილებების მიღება; შდრ., არსენ იყალთოლის კომენტარი, რომელიც ერთვის ანდრია კრიტელის „გალობათა“ განხსლებულ (მესამე) თარგმანს: „ვინათვან წმიდათა მანათა და დიდთა მნათობთა ჩუენითა ეფთვის და გოორგის მთაწმიდელთა ორგზის ეთარგმნებს წმიდისა ანდრია კრიტელთა მწერეს-მთავრისა მიერ აღწერილი ესე გალობანი და პირველსა მას მეტად შეემოკლნეს, რამეთუ საღმრთოვასა წერილისა სახისმეტყუელებანი ყოველი დაეტევნეს და ნაცუალად მათდა სინაულისა დასდებელი შეემატა, ვითარცა მხოლოდ სულთა სარგებელისა ხოლო და არა წიგნითა ძალისაცა უნაკლულოებისა მაძიებელსა. [...] ხოლო მეორესა უზიმოდ განევრცნეს, რამეთუ წმიდისა თქუმშული ყოველი სრულებით ეთარგმნა და მამისა ეფთვის შემატებული იგი დასდებელი არავე დაეტევნეს, ვითარცა თვით აღიარებს წმიდითა პირითა თვისითა. [...] ამისთვის მე, უდირსმან მონაბან, [...] მდაბალმან მრნაზიმან არსენი, ვიგადრე მესამედ თარგმნაა ამათი უცვალებელად, ვითარ [...] წმიდასა ანდრეას ბერძულად აღწერნეს, ბრძანებითა და ჯერ-ჩინებითა კეთილად მსახურისა და ღვთივდაცულისა დავით აფხაზთა და ქართველთა და რანთა და კახთა მეფისათთა, რომელმან მე თარგმანებისა ... გმისა დადგბისა პელ-ყოფა მიბრძნა. ვინათვან უცხონი იყენეს ენისა ჩუენისაგან ძლისპირი ამათინი“ (ხელნ. Sin. 70/57, 131v-132v, იბ. მარი 1940: 203-204); გიორგი მთაწმინდელი: „და მრავალი წიგნი [ექვთიმე ათონელის თარგმანები] წარსცნის წინაშე დავით კუროპალატისა, რომელი-იგი, იხილნა რამ, ვითარცა იყო მორწმუნე, სიხარულითა აღივსო და აღიდებდა ღმერთსა და იტყოდა, ვითარმევ: მადლი ღმერთსა, რომელმან ჩუენთა ამათ უამთა ახალი ოქროპირი გამოაჩინა. და ზედამ-ზედა მიუწერნ, რამთა თარგმნიდეს და წარსცემდეს (ჯავახიშვილი 1946: 28).

13 შდრ., ბერძნი პატრიარქი ასე აფასებს გიორგი მთაწმინდლის განსწავლულობას: „პატიოსან მამა, [...] რამეთუ ნათესავით ქართველი ხარ, სხვთა კულა ყოვლითა სწავლულებითა სრულიად ბერძნი ხარ“ გიორგი მცირე, ცხოვრება გიორგი მთაწმინდლისა, იბ. ლოლაშვილი 1994: 213.

14 შდრ. Boeder 1983: 88.

ციპლინის აღმავლობა, ნათარგმნი და ორიგინალური ლიტერატურის, შესაბამისად, ენის გამომხატველობით საშუალებათა გამდიდრება, ქართულენოვანი რელიგიური ტექსტების კანონის შემუშავება, ერთი სიტყვით, ქართველ ათონელთა მრავალმხრივი საგანმანათლებლო საქმი-ანობა.

მიუხედავად ამისა, შუა საუკუნეების ქართველ სწავლულთა ენობრივი, კულტურული და რელიგიური იდენტობის მაკონსტრუირებული, შესაბამისად, ქართველების ბერძნებთან „სწორ-მყოფელი“ საქმიანობა – თარგმნა, კომენტირება – ფილოლოგიურ დისციპლინად, ანუ საგანგებოდ შემუშავებულ წესებზე დაფუძნებულ სისტემად აქცია ანტიოქიის, ანუ შავი მთის საგანმანათლებლო-მთარგმნელობითმა ცენტრმა, განსაკუთრებით კი – ეფრემ მცირემ. სწორედ ანტიოქიაში შეიქმნა მეთოდოლოგიური საფუძლები ძირითადი ჰუმანიტარული დისციპლინებისთვის:

1. პრაქტიკული გრამატიკის (Τέχνη ერამატიკή) პრინციპებზე დაფუძნებული ძველი ქართული ფილოლოგიურ-ტექსტოლოგიური ტრადიცია, ვგულისხმობ გრამატიკის ალექსანდრიულ, შემდეგ კი შუა საუკუნეების პერმენევტიკულ დისციპლინას, ტექსტის გამართვას, კვლევასა და თარგმნასთან დაკავშირებული ლინგვისტური თუ თეოლოგიური საკითხების შესწავლას, სკრიპტორიუმებში ხელნაწერი წიგნის მომზადებას და ა.შ.

ქართველ მთარგმნელთა ლინგვისტური ხასიათის თეორიული კომენტარები ეყრდნობოდა ტექსტის ინტერპრეტაციის, კომენტირების, ერთი ენიდან მეორეზე თარგმნის ბერძნულ-ლათინურ და სირიულ ტრადიციებს; შესაბამისად, ითვალისწინებდა ალექსანდრიულ გრამატიკებს და, ალექსანდრიის ბიბლიოთეკაში შემუშავებული „ტეხნეს“ მიხედვით, ხსნიდა და განმარტავდა ქართული. უფრო ხშირად კი ბერძნული ენის გრამატიკის მნიშვნელოვან საკითხებს. თარგმანებზე დართული ლინგვისტური მეტატექსტები პრაქტიკული ხასიათისაა და მიზნად ისახავს სათარგმნი თხზულების თავდაპირველი ტექსტის (Codex archetypus) დადგენას, უფრო ზოგადად კი – ტექსტის კვლევას და კრიტიკული აპარატის მომზადებას.

ქართული ფილოლოგიურ-ტექსტოლოგიური დისციპლინის შუა საუკუნეების ბერძნულ-ლათინური და სირიული ტრადიციების კონტექსტში შესწავლა აჩვენებს, რომ თარგმნის, ხელნაწერი ტექსტის მომზადების, კრიტიკული აპარატის, შესავლის, ანდერძ-მინაწერების, კომენტარების დართვის, ვარიანტების აღნუსხვის, იკითხვისების შერჩევის დელი ქართული პრინციპები მთლიანობაში წარმოგვიდგება როგორც კრიტიკული ტექსტის დადგენის სწორედ ის სისტემა, რომელიც საყოველთაოდ ბატონობდა ფილოლოგიაში ალექსანდრიული სკოლიდან მოყოლებული

კარლ ლახმანის ჩათვლით, ანუ XIX საუკუნის ახალი ფილოლოგის დასაწყისამდე. ამავე დროს, ისიც ირკვევა, რომ ქართული ტრადიცია შუა საუკუნეების ფილოლოგიურ დისციპლინას არაერთი მნიშვნელოვანი სიახლით ამდიდრებს.¹⁵

2. რიტორიკა, ზოგადად, სიტყვის ხელოვნება. ქართული მასალის მიხედვით რიტორიკისა და ლექსთწყობის, ასევე სკრიპტორიუმებში ხელნაწერი წიგნის მომზადებასთან დაკავშირებული საკითხების მონოგრაფიულმა შესწავლამ¹⁶ აჩვენა, რომ სწორედ შავი მთის მთარგმნელთა, განსაკუთრებით ეფრემ მცირის, თეორიულ კომენტარებში დამუშავდა სისტემურად შუა საუკუნეების ლიტერატურის თეორიის, პოეტიკისა და რიტორიკის ფუნდამენტური საკითხები თუ ძირითადი ცნებები.

ეფრემ მცირის მეტატექსტების, ამასთანავე, ანტიოქიის სამწერლობო ცენტრების კომპლექსური კვლევისა და მონოგრაფიული შესწავლის მიზნით, 2008 წელს ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტში შემუშავდა სათანადო პროექტი და შეიკრიბა მეცნიერთა ჯგუფი,¹⁷ რომელიც 2008-2011 წლებში რუსთაველის ფონდის სამეცნიერო გრანტის ფარგლებში მუშაობს თემაზე: „შუა საუკუნეების ქართული საგანმანათლებლო საქმიანობის რეკონსტრუქცია ანტიოქიური კოლოფონების მიხედვით“. 2011 წელს დასრულდა პროექტის ძირითადი ამოცანების შესაბამისი კვლევა, დაიბეჭდა ოთხი მონოგრაფია.

წინამდებარე ნაშრომში წარმოდგენილია ამ პროექტის ერთ-ერთი ამოცანის ფარგლებში ჩატარებული კვლევის შედეგები: ანტიოქიური კოლოფონები და ძველი ქართული პრაქტიკული გრამატიკის საკითხები. ნაშრომში საკვლევი პრობლემატიკა დაყოფილია სამ ნაწილად. პირველ ნაწილში (თავი I-II) განხილულია: ანტიოქიის სამეფოს როლი საქართველოს სახელმწიფოებრივ და კულტურულ-საგანმანათლებლო ცხოვრებაში; ფილოლოგიური საქმიანობის ცალკეული საკითხები; თარგმანის, როგორც ენის „განმანათლებლის“ ფუნქციონალიზაციასთან დაკავშირებული პრობლემები სხვადასხვა ტრადიციაში, მათ შორის – ქართულში.

მეორე ნაწილი (თავი I-VII) ეთმობა ანტიკურობისა და შუა საუკუნეების ფილოლოგიური დისციპლინის, ალექსანდრიული *Tέχνη*

γραμμაτική-სა და შუა საუკუნეებში ამ გრამატიკის რეცეფციის საკითხებს. ამის მიხედვით არის განხილული ძველი ქართული ფილოლოგიური მეტატექსტებიც ბიბლიის ფილოლოგიისა და პერმენევტიკული გრამატიკის კვალობაზე ისინი სამ ძირითად ჯგუფად არის წარმოდგენილი: ა. თხრობისაებრი, ანუ ისტორიული (εἰς ἴστορίαν), ბ. სახისმეტყუელებითი, სახუ-მოღებითი, კუმევითი, (σκόπω τροπολογίας, ἐις ἀλληγορίαν, μετά τροπολογίαν), გ. აღყვანებითი (ἐις ἀναγνώρισην).¹⁸

მესამე ნაწილი (თავი I-III) ძველი ქართული ფილოლოგიის, განსაკუთრებით ტექსტის იმპლიციტური თეორიის ანალიზს ეთმობა. ეფრემ მცირისა და არსენ იყალთოელის მთარგმნელობითი მეტატექსტების მიხედვით გაანალიზებულია თარგმანის თეორიის, ენობრივი შინაარსის ერთი ენიდან მეორეში გადატანის, ლინგვისტური და ტექნიკური საკითხები. ნაშრომში ერთვის ინგლისურენოვანი რეზიუმე, ბიბლიოგრაფია და ორი დანართი: 1. ანტიოქიის სამწერლობო ცენტრებში შექმნილი ქართული ხელნაწერების ნიმუშები, 2. ეფრემ მცირის მთარგმნელობითი მეტატექსტების შემცველ ხელნაწერთა ნიმუშები.

15 ძველი ქართული ტრადიციის ეს სიახლეები ნაშრომში პრაქტიკული გრამატიკის ცალკეულ საკითხთა განხილვისას იქნება ნაჩვენები.

16 ინ. ქ. ბეზარაშვილისა და თ. ოთხმეზურის ნაშრომები, განსაკუთრებით ამ პროექტის ფარგლებში მომზადებული მონოგრაფიები (ბეზარაშვილი 2011, 1-2; ოთხმეზური 2011).

17 კვლევითი ჯგუფის წევრები: ქეთევან ბეზარაშვილი (ჯგუფის ხელმძღვანელი), ნათია გაბრიელიძე, ნინო დობორგვენიძე, დარეჯან თვალთვაძე, მაია მაჭავარიანი, თამარ ოთხმეზური, თამარ სუხიშვილი, ლილი ხევსურიანი.

18 ისტორიული და ალეგორიული განმარტებების, ზოგადად, ეგზეგეტიკური განმარტებების ტერმინთა შესახებ ძველ ქართულ ტრადიციაში ინ. დობორგვინიძე 1998: 5a2-110; Doborjginidze 1999:41-48, 91-99; დობორგვინიძე 1999:41-48; დობორგვინიძე 1996 ა :241-246.

პირველი ნაწილი

ანტიოქიის ქართული მთარგმნელობითი ცენტრის კულტურულ-ისტორიული პრესენცია

ანტიოქიამ, დასავლური (ევროპული) და აღმოსავლური¹ ენების, მრავალფეროვანი კულტურისა და რელიგიების საურთიერთო ქალაქში,² მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა შუა საუკუნეების არაერთი სამეფოს, მათ შორის, საქართველოს ისტორიაში. სავარაუდოდ, ქართველები იქ უკვე მეექვსე საუკუნეში დამკვიდრდნენ, თუმცა VI-X საუკუნეების ანტიოქიის ქართული კოლონიის შესახებ მხოლოდ არაპირდაპირი ცნობები და ამა თუ იმ თხზულებაში დადასტურებული მინიშნებები არსებობს.

XI საუკუნიდან მოყოლებული ანტიოქიის ქართული ცენტრის საქმიანობა ავთენტური საისტორიო-ლიტერატურული და არქეოლოგიური წყაროებითაა დოკუმენტირებული.³ ანტიოქიის სამწერლობო-მთარგმელობითი ცენტრი პირობითი სახელია; იგი აერთიანებს ჩრდილოეთ სირიაში, შავ მთაზე არსებულ რამდენიმე მონასტერს: სვიმეონწმინდა, კალიპოსი, კასტანა, ეზრას მონასტერი, რომანწმინდა, ბარლაამწმინდა, ლერწმისევი, თუალთა მონასტერი.

ბერძნულ-ლათინური და აღმოსავლური წყაროების მიხედვით ცხადი ხდება, რომ სწორედ ანტიოქიას უკავშირდება ქართველების, სომხებისა და ქრისტიანული აღმოსავლეთის სხვა ხალხთა პირველი ურთიერთობები, ერთი მხრივ, ლათინურენოვან დასავლურ და, მეორე მხრივ, არაბულენოვან (მათ შორის, არაქრისტიანულ) კულტურასთან.⁴ სწორედ

1 იგულისხმება როგორც ქრისტიანული აღმოსავლეთის ნაციონალურენოვანი ეპლესიები, შესაბამისად, სამწერლობო კულტურა, ასევე აღმოსავლეთის არაქრისტიანული, მუსლიმანური ტრადიცია, განსაკუთრებით უმდიდრესი აღმოსავლური ლიტერატურა.

2 შდრ. Cigaar 2005:243-247.

3 იბ. Djibadze 1976; Djibadze 1986; თარხნიშვილი 1951; მეტრეველი 2007ა: 87-114; მეტრეველი 2007ბ: 115-125; ჯობაძე 2001: 418-431.

4 ევროპელი ისტორიკოსები დიდი ხნის განმავლობაში უარყოფდნენ დასავლეთი და აღმოსავლეთი ქრისტიანული სამყაროს უშუალო კავშირებს ჯვაროსნული ომების მნიშვნელოვან მოვლენებამდე. უკანასაჭელი პერიოდის კვლევებმა, ლათინურენოვანი წყაროების მონაცემებთ, დადასტურა ეს კავშირები (შდრ. Cigaar 2003; Cigaar 2005:243-247; Dostoutrian 1993; Halfter 2008: 1-34; Richard 2005: 20). როგორც ირკვევა, ანტიოქია ქრისტიანული და მუსლიმანური კულტურების (განსაკუთრებით სუფიზმის) შეხვედრის მნიშვნელოვანი ცენტრი იყო.

ანტიოქიაში დამუშავდა დისციპლინარული საფუძვლები რიტორიკისა და, განსაკუთრებით, პოეტიკისთვის, ანუ იმ ტრადიციისთვის, რომელიც ქართულ საერო მწერლობაში „ვეფხისტყაოსნის“ შექმნით დაგვირგვინდა.

XI-XIII საუკუნეების ანტიოქიური წარმომავლობის ქართულ ხელნაწერებს, რომელთა ნიმუშები დანართშია წარმოდგენილი, აშკარად განსხვავებული ტრადიციების ურთიერთგავლენისა და ქართულად გადმოღების, ქართულ სინამდვილეში „დატევნის“, „გადმოტვირვის“ (ეფრემ მცირე) საუკეთესო კვალი ამჩნევია.

ათონის სამწერლობო-მთარგმენტობით ცენტრთან ერთად ანტიოქიურმა კოლონიამ ღირსეულად გააგრძელა ჯერ კიდევ ვახტანგ გორგასლის მიერ წამოწყებული საქმე: მან ხელი შეუწყო ქართლის სამეფოს, იმდროინდელი ცივილიზაციის „შორიელ კიდევ და ზღურბლად“ წინდებული განაპირა ქვეყნის, „წარმომადგენლობით“ დამკვიდრებას ქრისტიანული კულტურის შუაგულში.

ანტიოქიის ცენტრმა უცხო ენობრივ გარემოში მკვეთრად გამოხატული ენობრივი და კულტურული ნიმუშებით განამტკიცა მერვე საუკუნეში ქართლის „ფრიადი ქუეყანის“ მიერ მკაფიოდ ჩამოყალიბებული გეოპოლიტიკური კონცეფცია: „რამეთუ არა ხოლო თუ ბერძენთა სარწმუნოებად ესე ღმრთისა მიერ მოიპოვეს, არამედ ჩუენცა, შორიელთა ამათ მკვდრთა.“⁵

ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში საყოველთაოდ გაზიარებულია თვალსაზრისი,⁶ რომ ქართველები ანტიოქიაში მიიყვანა ათონზე გაჩადებულმა ანტიოქიართულმა მოძრაობამ, ზოგადად, ბერძნებულთა ვებელმა დავამ და წინააღმდეგობამ, რომელიც ფაქტობრივად ათონიდან ქართველების გამოძევებით დასრულდა. ამ კონტექსტში განსაკუთრებით საინტერესო ჩანს ანტიოქიის კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი ფუნქცია: იგი უკანასკნელი პერიოდის კვლევა-ძიებამ გამოავლინა. როგორც ირკვევა, ანტიოქია შუამავლის, მედიატორის როლს ასრულებდა ქართველ მეფებსა და დასავლეთის უმაღლეს საერო და სასულიერო პირებს შორის.

იერუსალიმში, ათონსა და ანტიოქიაში დაწყებული ქართულ-ევროპული ურთიერთობის პერსპექტივა მეტ-ნაკლები ინტენსივობით გრძელდებოდა მთელი შუა საუკუნეების განმავლობაში დავით აღმაშენებლით დაწყებული ერეკლე მეორის ჩათვლით.

5 აბულაძე 1963: 55.

6 მეტრეველი 2007ა: 89.

მეთვრამეტე საუკუნის ბოლოს, ჯერ კიდევ გეორგიევსკის ტრაქტა-ტის წინ, ევროპული პერსპექტივა საბედისწეროდ შეფერხდა და დიდი ხნით გადაიღო – 1783 წლის მარტში მეფის რუსეთის მსტოვრებმა მცხე-თასთან დაატყვევეს ელჩები, რომელთაც ერეკლე მეფის ფირმანები მიჰქონდათ ავსტრიის იმპერატორის, საფრანგეთის, სარდინიის, ვენეციის მეფეების, რომის პაპისა და კარდინალების კარზე. 1845 წლის 2 იანვარს კი რუსული უანდარმერის ეტლებით საქართველოდან გააძევეს ამ პერსპექტივის უკანასკნელი ელჩები – ევროპელი მისიონერები.⁷

I თავი

ანტიოქიის სამეფოს როლი XI-XIII საუკუნეების საქართველოს პოლიტიკურ და კულტურულ ცხოვრებაში

ანტიოქიის სამწერლობო-მთარგმნელობით ცენტრში ქართული ფი-ლოლოგიური დისციპლინის ნორმალიზაციისა და სისტემატიზაციის პროცესი აქაურ კულტურულ გარემოსთან ინტენსიური ურთიერთობის ნაწილი უნდა ყოფილიყო. ამის გათვალისწინებით ერთ-ერთ პირველ საკითხად გამოიკვეთება XI-XIII საუკუნეებში საქართველოსა და ანტი-ოქიის სამეფოს სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური და კულტურულ-ის-ტორიული ურთიერთობების შესწავლა: პქონდა თუ არა ანტიოქიისთან ურთიერთობას, საგანმანათლებლო და რელიგიური ფუნქციების გარდა, სხვა საფუძველი და წინაპირობები, როგორც ეს ათონის ან იერუსალი-მის სამონასტრო ცენტრების შემთხვევაშია?¹

პროექტზე მუშაობა სწორედ ამ საკითხთა კვლევით დაიწყო.² წინამდებარე თავში შევეხები XI-XIII საუკუნეების საკმაოდ ინტენსიურ ქართულ-დასავლურ ურთიერთობებში ანტიოქიის სამეფოს სამედიათორო ფუნქციას. როგორც ირკვევა, ანტიოქიის ქართული სამწერლო-მთარგმნელობითი ცენტრები ამ ურთიერთობებში იმავე ფუნქციებს ასრულებდა, რასაც ათონისა და იერუსალიმის ცენტრები; შესაბამისად, ან-

1 ვ. ბოედერმა (Boeder 1983:85-95; მისივე 1998: 68-81) და ე. მეტრეველმა (მეტრეველი 1996; მისივე 2007: 7-127) ლინგვისტური და ისტორიულ-ფილოლოგიური კულტურებით დამაჯერებლად აჩვენებს, რომ ათონსა და იერუსალიმში ქართველების სამონასტრო-საგანმანათლებლო საქმიანობა დიდი პოლიტიკური კონტექსტის ნაწილი იყო. XI-XII საუკუნეებში უცხოეთის მთარგმნელობითი ცენტრების საქმიანობა ქართული ენის კულტურული და პოლიტიკური ლეგიტიმაციის, ენათა ფუნქციური საურთიერთო კელის (ბერძნული – ქართული) განმტკიცებისა და შენარჩუნების მეტად საინტერესო საფეხურს წარმოადგენს. ენის ლეგიტიმაციის საფეხურების შესახებ იხ. დობორჯგინიძე 2009a: 13-29; Doborjginidze 2008: 193-212; Doborjginidze 2009: 39-60.

2 ანტიოქიისა და საქართველოს პოლიტიკური და კულტურულ-ისტორიული კავშირების შესახებ (შუა საუკუნეებში), ძირითადად, უცხოელი ისტორიკოსები მუშაობენ. უნდა აღინიშნოს, რომ ანტიოქიასთან ურთიერთობის თვალსაზრისით ქართული საისტორიო-წყაროთმცოდნებითი დისციპლინა, საგრძნობლად ჩამოუვარდება ამ ფენომენის ქართულსავე ფილოლოგიურ კვლევებს, ანტიოქიის სკოლის ენობრივი, ტექსტოლოგიური, ლიტერატურული თუ მხატვრულ-ესთეტიკური საკითხების მეცნიერულ შესწავლას. ზოგადად, საქართველოს შესახებ არსებული ვრომეული წყაროები და დასავლელ მეცნიერთა კვლევის შედეგები, ამასთანავე, წყაროების ქართული თარგმანები ყველაზე სრულად წარმოდგენილია ალექსანდრე თვარაძის მონოგრაფიაში (თვარაძე 2004).

7 ვეყრდნობი მიხეილ თამარაშვილის მონოგრაფიას (თამარაშვილი 1902/2011), ასევე კულტურისა და ძეგლთა დაცვის სამინისტროს მიერ ორგანიზებული პროექტის ფარგლებში რომის არქივებში მოპოვებულ მასალას, რომელიც 2012 წელს დაიზექდა.

ტიოქიაში ქართული მთარგმნელობითი და, ზოგადად, ფილოლოგიური საქმიანობის სისტემატიზაციას მნიშვნელოვანი ისტორიული საფუძველი და კონტექსტი ჰქონდა.

ქართულ საისტორიო მეცნიერებაში მიიჩნევენ, რომ გააზრებულ სტრატეგიულ ინტერესებზე დაფუძნებული პირველი ინტენსიური ქართულ-დასავლური ურთიერთობები³ და შესაბამისი პოლიტიკური ნაბიჯები ჯერ თემურაზ მეფის დესანის, ნიკიფორე ირბაზისა და შემდეგ სულხან-საბა ორბელიანის ელჩობას უკავშირდება. მაგრამ შუა საუკუნეების ქართული და განსაკუთრებით ლათინური წყაროების კვლევა აჩვენებს, რომ ეს ურთიერთობები XI-XIII საუკუნეებში არანაკლებ ინტენსიური და ნაყოფიერი იყო, ვიდრე თემურაზის ან ვახტანგ VI-ის დროს.

XI-XIII საუკუნეების საქართველოსა და ანტიოქიის ურთიერთობათა ამსახველ უცხოენოვან წყაროებზე მუშაობდნენ ევროპელი მეცნიერები ანა დოროთეა ვან ბრინკენი, მიშეღ ვან ესბროკი, კლაუს-პეტერ თოდტი, ვახტანგ ჯობაძე, პაულ პეტერსი, ბერნარდ ლიმპერი, პეტერ ჰალფტერი და სხვები. კლაუს-პეტერ თოდტმა მონოგრაფიულად შეისწავლა ანტიოქიის საპატრიარქოს ისტორიის ცალკეული საკითხები. თავის სადისერტაციო ნაშრომში იგი დაწერილებით ეხება ანტიოქიისა და საქართველოს ურთიერთობის საკითხებსაც.⁴ 1980 წელს დაიბეჭდა ბერნარდ ლიმპერის მონოგრაფია, რომელშიც გაანალიზებულია კავკასიის ხალხთა ისტორიის ამსახველი ლათინური, სპარსული და არაბული წყაროები.⁵ საქართველოს შესახებ ლათინურენოვანი წყაროები ყველაზე სრულადაა წარმოდგენილი ანა დოროთეა ვან ბრინკენის ნაშრომში.⁶

ცალკე უნდა აღინიშნოს გერმანელი ისტორიკოსის, ჰალფტერის პეტერის პუბლიკაციები. სწორედ მან შეისწავლა ანტიოქიისა და საქართველოს ურთიერთობის ამსახველი წყაროები, რომელთა მიხედვითაც გამოიკვეთა ანტიოქიის სამედიატორო ფუნქცია.⁷ წინამდებარე თავი პეტერ ჰალფტერისა და კავკასიის ისტორიის ამსახველი უცხოენოვანი წყაროების (ლათინური, სპარსული, არაბული) შემსწავლელ სხვა ევროპელ მეცნიერთა კვლევის შედეგებს ეყრდნობა.

³ აქ არ იგულისხმება გვიანანტიკურობა და ადრეული შუა საუკუნეები (გაქრისტიანებადმდელი), როცა ქართულმა გაერთიანებებმა, განსაკუთრებით ლაზეთმა, ბიზანტიასთან უკიდურესი დაძაბულობის მიუხედავად (გუბაზ მეფის მკვლელობა), მაინც ირანის მოწინააღმდეგე დასავლურ, რომაულ-ბიზანტიურ ორიენტაციას დაუჭირა მხარი.

⁴ Todt 2000; მისივე 2006: 33-80.

⁵ Limper 1980.

⁶ Brinken 1973.

⁷ მისი ნაშრომები კონკრეტულ საკითხებზე მსჯელობისას ცალ-ცალკე იქნება მითითებული. აქ Halfter 2008: 403-437.

რადგან მე ისტორიკოსი არ ვარ, ცხადია, არ ვაპირებ საისტორიო-წყაროთმცოდნეობითი მეცნიერების თვალთახედვით განვიხილო ეს ქრონიკები; ჩემი მიზანია იმ კულტურულ-ისტორიული კონტექსტის შესწავლა, რომელშიც ქართული ფილოლოგიური დისციპლინის სისტემა-ტიზაცია მიმდინარეობდა.

ზემოთ დასახელებული ლათინურენოვანი წყაროებიდან პეტერ ჰალფტერი საგანგებოდ ეხება კიოლნელი სქელასტის, ოლივერის ცნობილ ქრონიკას,⁸ ანტიოქიაში დაწერილ ლათინურენოვან თხზულებას *Bella Antiochenae*, რომლის ავტორია კანცლერი ვალტერიუსი⁹ და პაპი ინოკენტი III-ის ერთ-ერთ წერილს, რომელიც 1211 წლის 7 ივნისით არის დათარიღებული. წერილის ადრესატი ანონიმურია: *Rex Avoguiae*. პაპი აქებს ადრესატის გაბედულ გადაწყვეტილებას, შური იძიოს ურჯულოებზე, რომელთაც ძალით დაიკავეს წმინდა ქალაქი. ინოკენტი მესამე ადრესატსა და მის მომხრებს პპირდება ყველა იმ სიკეთეს, რაც ეკლესიამ დააწესა ჯვაროსნებისთვის.¹⁰

როგორც უცხოური, ასევე ქართული წყაროების მიხედვით, ცნობილია,¹¹ რომ ლაშა გიორგის იერუსალიმზე გალაშქრება ჰქონდა გამიზნუ-

⁸ ამ ქრონიკის ტექსტი ობ. Hoogeweg 1894.

⁹ Galterii Cancellarii *Bella Antiochenae*, in: Hagenmeyer 1896. პ. ჰალფტერი (Halfter 2008: 409) საგანგებოდ უსვამს ხაზს ამ ქრონიკის მნიშვნელობას ქართული ისტორიოგრაფიისათვის, ვინაიდან მასში დაწვრილებით არის აღწერილი დიდგორის ბრძოლა.

¹⁰ „Illustri Regi Avoguiae. Hortatur ad defensionem Terrae Sanctae (Laterani VII Idus Junii). Rex noster potentissimus Iesus Christus, qui dominator a mari usque ad more, et a flumine usque ad terminus orbis terrae, postquam pro redemptione humani generis semetipsum exinanivit, formam servi accipiens, et mortis demum angustias sponte voluntate subivit, in cruce possitus sacratissimi sui corporis brachia expansa tenuit, ad signandum quod non solum postquam assumptus esset, omnia, prout promiserat, traheret ad seipsum, verum etiam suae fidei sectatores in haereditatis sua subsidium, in qua salute fuerat operates assidua imitatione vocaret, ut ad ipsius patrimonium defensandum anxia devotione concurrerent, pro quorum redemptione pretiosissimi sui sanguinis pretium ineffabili pietate persolvit. Propter quod universes principes Christianos, qui sum ipsius tuitionis umbraculo salubri dispositione proficiunt, tanto sollicitius ad terrae Jerosolymitanae subsidium intendere convenit quanto ex eo quod inimici Christianae fidei consultantur, non tam apud hornes tituli eis laudis acrescunt quam apud coelestum Dominum, qui militant, aeternae retributionis praemia cumulantur. Cum igitur, progenitorum tuorum vestigis inherendo, ad patrimonium Jesu Christi contra perfidos detentores ipsius tam devote quam potenter insistas, propter quod devotionis tuae propositum dignis in Domino laudibus commendamus, celsitudinem tuam rogamus attentius et monemus, in remissionem tibi et tuis peccaminum injungentes quatenus inspiratum tibi divinitus tuae salutis propositum per amplius et perfectius proseparis ad paganorum perfidiam comprimentam, ut per inquietudinem sollicitudinis temporalis, aeternae felicitates quietem tibi valeas comparare, ac is pro cuius obsequio laboras in terris, in participium sui regni te admittat in coelis. Datum Laterani, VII Junii, anno quarto decimo (ობ. PL, CCXVI, 433-434).

¹¹ ამ საკითხთან დაკავშირებით ლათინურენოვანი წყაროების ანალიზი ობ. Brinken

ლი წმინდა ქალაქის გასათავისუფლებლად. როგორც ირკვევა, სწორედ ამასთან დაკავშირებით სწერს პაპი ინოკენტი III ლაშა გიორგის გამამ-ხნევებელ წერილს, მაგრამ უშუალოდ ლაშას კი არ უგზავნის, არამედ ანტიოქიის მთავარს, რომელიც მედიატორი ყოფილა ქართველ მეფესა და რომის პაპს შორის.

პაპის წერილის ანონიმური ადრესატის¹² იდენტიფიკაციისათვის მკვლევარი მნიშვნელოვნად მიიჩნევს მისი დაწერისა და გაგზავნის კონტექსტს: 1211 წლის 7 ივლისს პაპის კანცელარიიდან სულ ოთხი წერილი გასულა, აქედან სამი უშუალოდ ანტიოქიის მთავარს და პატრიარქს მიემართება, მეოთხე კი – ალექსოს სულთანს, თუმცა შინაარსით ისიც ანტიოქიის საპატრიარქოსთანაა დაკავშირებული: პაპი სთხოვს სულთანს, ანგარიში გაუწიოს ანტიოქიის პატრიარქის საქმიანობას და დაიცვას არაქრისტიანულ გარემოცვაში მისი უფლებები.

როგორც ირკვევა, ლაშა-გიორგის განზრახვის შესახებ ევროპის არაერთ საერო და სასულიერო პირს სცოდნია: პაპმა ჰონორის მესამემ მეხუთე ჯვაროსნული ლაშქრობის დროს (1217-22 წწ.) ფრანგი და გერმანელი ეპისკოპოსები გააფრთხილა, კარდინალი პელაგიუსი ელჩებს აგზავნის საქართველოში და ეს მეომარი ხალხი აღასრულებს თავიანთ კეთილ განზრახვას ჯვაროსნების დასახმარებლადო. ეს ელჩები მართლაც ანტიოქიის სამთავროს უშუალო დახმარებით ჩამოსულან საქართველოში და ლაშასგან პირობა მიუღიათ. ქართველების ეს გეგმა ვერ განხორციელდა და რომის პაპმა ამის მიზეზი გეგმის ჩაგარდნიდან ორი წლის თავზე შეიტყო მეფე რუსუდანის წერილიდან, რომელშიც დედოფალი ბოდიში იხდიდა, მონღლოლები გამოჩნდნენ და იძულებული ვიყავით, მათ შევბრძოლებოდით.¹³

ის, რომ ჯვაროსნული ომების დროს ქართველებსა და ევროპელებს შორის ურთიერთობა, აზრთა გაცვლა-გამოცვლა შესაძლებელი იყო, დადატურებულია არაერთი ლათინურენოვანი წყაროს მიხედვით. ანტიოქია ამ ურთიერთობებისთვის ყველაზე მოსახერხებელი ადგილი ჩანს. ვალტერიუსის ზემოთ დასახელებული ლათინური ქრონიკა პირდაპირ ამბობს, რომ იერუსალიმის მეფე ბოლდვინ პირველმა და დავით აღმაშე-

1973; Halster 2005: 109-141; თვარაძე 2004.

12 ლათინურენოვან წყაროებში ეთნონიმ აბაზისა და იბერის, შესაბამისად, აბაზისა და იბერიის არაერთგვაროვან დაწერილობას (Anogvia, Anoguia, Anegnia; Iberia, Hibernia, Hiberia) ზოგჯერ შეცდომაში შეპყავდა დასავლელი მეცნიერები და ამ ეთნონიმებს ირლანდიას უკავშირებდნენ.

13 იხ. Halster 2008: 18-22. ლი საომარი მოქმედებების გამო მეხუთე ჯვაროსნული ლაშქრობის შემდეგ პერიოდში ანტიოქია ჩაიკეთა და, სავარაუდო, მან დაკარგა საქართველოსა და დასავლელს შორის სამედიათორო ფუნქციაც.

ნებელმა არამარტო იცოდნენ ერთმანეთის მოქმედებების შესახებ, არამედ უშუალო კონტაქტიც ჰქონდათ.¹⁴ ქრონიკა დაწერილებით აღწერს, თუ როგორ იღებდა მონაწილეობას დიდგორის ოშში დავით აღმაშენებლის მხარეს ორასი მეომარი ფრანგი ჯვაროსანთა საერთო ლაშქრიდან. ეს დახმარება ჯვაროსანთა მხრიდან იყო მადლიერების გამოხატვა დავითის მიმართ, რომელმაც მათი საერთო მტერი, სელჯუკთა სულთანი დაამარცხა სამშვილდის ბრძოლაში და ამით როგორც სირიის ჩრდილოეთით მდებარე ანტიოქიის სამთავროს, ასევე ლათინთა იერუსალიმურ სამეფოსაც ამოსუნთქვის საშუალება მიეცა. ავტორი აქებს ქართველების საბრძოლო გამოცდილებას და დავითისა და მისი დასავლელი მოკავშირების შეთანხმებულ ქმედებებს. ქრონიკაში საგანგებოდ აღნიშნულია, რომ დიდგორის გამარჯვების შემდეგ დავითმა სირიის და ჩრდილოეთ ერაყის მუსლიმან სუვერენიტებს მოსთხოვა იმ ფრანგი ტყვეების გათავისუფლება, რომლებიც იღლაზს ჩაუგარდნენ ხელში ანტიოქიასთან ბრძოლაში და მიაღწია კიდეც ამას.

ოლივერის ზემოთ დასახელებული ლათინური წყარო უშუალოდ ადასტურებს, რომ ანტიოქიაში შესაძლებელია ქართველებთან კონტაქტი პირდაპირ ან თარჯიმნის მეშვეობით. მისთვის მოულოდნელი ყოფილა იმის აღმოჩენა, რომ ქართველები ბერძულ დამწერლობას კი არ იყენებენ, საკუთარი ანბანური დამწერლობა და მდიდარი ლიტერატურა აქვთ.¹⁵ ამგვარი კონტაქტები სამართლიანად ითვლება იმ დიდი ისტორიული კონტექსტის ნაწილად,¹⁶ რომლის კონცეპტუალურ საკითხებს თუ კონკრეტულ დეტალებს საქართველოსა და ანტიოქიის შესახებ დასავლური და, ზოგადად, უცხოენოვანი წყაროების საფუძვლიანი შესრავლა წარმოაჩენს.¹⁷

14 Hagenmeyer 1896: 114.

15 შდრ. „Georgiani et Greci per omnia concordant in officiis divinis, sed Georgiani litteram habent propriam, quorum codices in monte sancte Symeonis in columpna, ubi propriam habent ecclesiam, diligenter inspicientes per interpretem intelleximus, eos eundem ordinem ewangeliorum habere, quem habent Latini, canones etiam ewangeliorum per columpnellas arcuatias sicut et nos. Epistolae Pauli idem prosus apud eos est ordo cum nostro, omnibus aliis epistolam Pauli ad Romanos premittunt“ (*Oliverus Historia Damatina*, Cap.63 p. In: Hoogeweg 1894: 265).

16 Halster 2008: 10-12.

17 საისტორიო მიმართულებით ანტიოქიური მეტატექსტების პროექტის გაფართოება, შუა საუკუნეებში ანტიოქიისა და საქართველოს ურთიერთობების ამსახელი ბერძულ-ლათინურ წყაროების კვლევა და ქართულად თარგმნა დაგეგმილი იყო შესწავლი ქართველი ისტორიკოსს, ქართული და უცხოური პირველწყაროების ცნობილი მცდელების, ლელა პატარიძის აქტიური მონაწილეობით. სამწუხარიდ, ლელას სიცოცხლეში მხოლოდ საკვლევი პრობლემატიკის იდენტურიაცია და კვლევის

ამ თვალსაზრისით ანტიოქია აგრძელებს იერუსალიმისა და ათონის სამწერლობო ცენტრების ტრადიციას. ცნობილია, რომ უცხოეთის ქართულ კოლონიებში მოღვაწე მთარგმნელ-განმანათლებელთა დიდი ნაწილი ქართული სამეფო ოჯახის წევრები და მათი უახლოესი ნათესავები იყვნენ. სახელმწიფოებრივ საქმიანობაში აქტიური მონაწილეობა, განსაკუთრებით უცხო ქვეყნებთან და ეკლესიებთან ურთიერთობის თვალსაზრისით, მათი რელიგიური ცხოვრების განუყოფელი ნაწილი იყო. როგორც მიხედვით თამარაშვილისა და ელენე მეტრეველის კვლევა ადასტურებს, სწორედ ისინი წარადგენდნენ შუა საკუუნებში საქართველოს სამეფოს დასავლეთის ქვეყნებისა და ეკლესიის კარზე.¹⁸

ქართული და უცხოური პირველწყაროების (როგორც საისტორიო, ასევე რელიგიური ლიტერატურა) მიხედვით, აშკარაა ქართული სამეფოსა და ეკლესიის გამოკვეთილი კეთილგანწყობა დასავლეთის საერო და სასულიერო წრეების მიმართ. ფაქტია, რომ ქართულმა ეკლესიამ არ აღიარა ბიზანტიისა და რომეს შორის ეკლესიის გაყოფა; ზოგადად, ქართლის სამეფომ ამ მოვლენისგან საკმაოდ შორს დაიჭირა თავი და, სავარაუდოდ, ათონზე ბერძნებთან აშკარა კონფლიქტის შემდეგ, ბიზანტიის იმპერიის გარეთ, უფრო დასავლეთისკენ დაიწყო მოკავშირისა და მფარველის ძეგბა.

როგორც ჩანს, ქართულმა ეკლესიამ მაშინ აშკარად მოიწონა სამეფო კარის გადაწყვეტილება, მხარი დაეჭირა დასავლეთისთვის და ერთგულების ნიშნად ჩაბმულიყო კიდეც ჯვაროსნულ ომებში. ათონურ, იერუსალიმურ და ანტიოქიურ აქტებსა (იგულისხმება როგორც ქართული, ისე ბერძნულენოვანი წყაროები) და ორიგინალურ ნაწარმოებებში არაერთგზის დასტურდება ეს კეთილგანწყობა და მხარდაჭერა.

ერთმორწმუნე ბერძნების მიმართ ამბივალენტური¹⁹ დამოკიდებულებისა და დასავლელი ქრისტიანების მიმართ თანადგომისა და ერთიანობის აშკარა გამოხატულებაა ათონური ცხოვრებანი,²⁰ განსაკუთრე-

დაგვეგმა მოხერხდა. ამ მიმართულებით მუშაობას დღეს ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის ახალგაზრდა მცველეობრები, მედიევსტიკის მაგისტრები აგრძელებენ. ლ. კუპრევიშვილმა საგანგებოდ შეისწავლა ქართულ-ეროვნული ურთიერთობების ისტორიის საკითხები იერუსალიმური ხელნაწერების მეტატექსტების მიხედვით და ახალი არგუმენტებით დაადასტურა, რომ ეს ურთიერთობები გააჩრებული სტრატეგიული პოლიტიკის ნაწილი იყო. იხ. კუპრევიშვილი 2010.

18 იხ. თამარაშვილი 1902/2011; მეტრეველი 1996; მეტრეველი 2007.

19 ერთი მხრივ, ბერძნულისგან მკაფიო გამიჯნავა, საკუთარი თვითმყოფადობის დაცვა, და, მეორე მხრივ, თანამონაწილეობა იმ უნივერსალურ რელიგიურ ერთობაში, რომლის სიმბოლოც იყო ბერძნული. შდრ. Boeder 1993: 88.

20 შდრ. „იოვანეს და ეფთემეს ცხოვრებაში“ აღწერილი ამბავი ქართველი ბერის, გამ-

ბით „გიორგი მთაწმინდლის ცხოვრება“. ამ თხზულებებში თითქმის ერთი და იმავე სიტყვებით, ტოპოსებად ქცეული ფრაზებით არის აღწერილი, ერთ მხრივ, ქართველებსა და ბერძნებს შორის არსებული შუღლი და წინააღმდეგობები,²¹ მეორე მხრივ, ქართველების, განსაკუთრებით, გიორგი მთაწმინდლის, აშკარა მხარდაჭერა დასავლელი ქრისტიანების მიმართ.²²

ზემოთ დასახელებული ლათინურენოვანი ქრონიკები, დასავლეთის უმაღლესი საერო და სასულიერო პირების მიმოწერა ქართველ მეფებთან, ანტიოქიის მთავრების სამედიატორო ფუნქციები, აშკარად მიუთითებს იმაზე, რომ აქაურ სამწერლობო-მთარგმნელობით ცენტრებში ფილოლოგიური დისკიპლინის სისტემატიზაცია საკმაოდ ფართო სახელმწიფოებრივი კონტექსტის ნაწილი იყო.

ევროპის პოლიტიკურ და კულტურულ წრეებთან ურთიერთობის ისტორიისთვის, რა თქმა უნდა, ბევრად მნიშვნელოვანი იყო არა ანტიოქია, ჯვაროსნული ომების, ზოგადად, ევროპული პოლიტიკის პერიოდია, არამედ იერუსალიმი, ამ ომებისა და ევროპის სახელმწიფოებთან ურთიერთობის ეპიცენტრი.

ქართულ-ევროპული ურთიერთობების ისტორიის თვალსაზრისით იერუსალიმური ხელნაწერების საფუძვლიანი შესწავლა გასული საუკუნის 80-იან წლებში ელენე მეტრეველმა დაიწყო; მანვე გამოაქვეყნა პირველად იერუსალიმურ ხელნაწერებში დაცული ჯვაროსანთა მოსახსენიებლები.²³

იერუსალიმური ხელნაწერების (გოლგოთას სვინაქსარი და ამჟამად პარიზში დაცული ხელნაწერი Géorg. 28) მეტატექსტების მიხედვით ქართულ-ევროპული ურთიერთობების ისტორიის ზოგიერთი დეტალის რეკონსტრუქცია სცადა ლიკ კუპრევიშვილმა. მან დაადგინა ჯვაროსანთა აღაპებში მოხსენიებული ტამპლიერი რაინდების ვინაობა, მათი სოციალური და სამხედრო სტატუსი: ჰუგო დე პეინი (Hugues de Payens 1118-

რიელისა და ლეონ პრომაელის სასწაულებრივი მეგობრობის შესახებ (ჯავახიშვილი 1946: 31).

21 შდრ.: „თვითოეულად არცა თუ შესაძლებელ არს ყოვლისავე წარმოთქმად, რავდენ-ნი გინებანი, რავდენი შეურაცხებანი და ყუედრებანი მოიწეოდეს მათ მიერ ჩუქ ზედა [...] და მწვალებელად ხადითა შეიწრებული დიდსა ურვასა შინა ვიყვენით“ (ჯავახიშვილი 1946: 52).

22 გიორგი მთაწმინდლის მიერ წარმოთქმული სიტყვა არაერთგზის არის ამ თვალსაზრისით განხილული ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში. პირველწყაროების საფუძველზე ეს საკითხები პირველად დაამუშავა მ. თამარაშვილი 1902/2011: 4-27.

23 მეტრეველი 1962; მეტრეველი 2007გ: 277-281.

1136), ბერნარ კლერველი (Bernard of Clairvaux 1090–, 1153), ანდრე მონბარი (André de Montbard 1103 – 1156), ურარ პირველი (Gérard I Hugues de Vaudemont 1108-1155), ასევე ჰელიტალიერთა კარტულარი, სიბილა ანჟუელი (Sibylla of Anjou 1112 – 1165), ჰოსპიტალიერთა ორდენის პრიორი, მარტინ გონსალი (Martin Gondealve, გარდ. 1193). აღმოჩნდა, რომ იერუსალიმის ქართულ ხელნაწერებში მოხსენიებული რაინდები მნიშვნელოვან როლს თამაშობდნენ ევროპულ სახელმწიფოთა პოლიტიკურ ცხოვრებაში.²⁴ ის ფაქტი, რომ ქართულ ხელნაწერებში მათი მოსახსენებლებია განწესებული, ჯვაროსან რაინდთა მიმართ მხოლოდ ამ ხელნაწერთა დამკვეთის ან გადამწერის პირადი დამოკიდებულების გამომხატველი ვერ იქნებოდა, ის უდავოდ მნიშვნელოვანი სახელმწიფოებრივი ორიენტაციის ინდიკატორი ჩანს.

ლ. კუპრეიშვილმა იერუსალიმთან დაკავშირებულ ლათინურენოვან და სომხურ წყაროებზე მუშაობისას ჩვენი ისტორიოგრაფიისთვის აქამდე უცნობ არაერთ მნიშვნელოვან გარემოებას, განსაკუთრებით კი, უცხოელ მეცნიერთა) არგუმენტაციას მიაქცია ყურადღება; იგი იმოწმებს საკვლევი საკითხისთვის საინტერესო არგუმენტებს, რომელიც ეხება ჯვაროსნების შესახებ სომხური ხელნაწერების მეტატექსტებში დაცულ ცნობებს.²⁵ ერთ-ერთ მათგანში მოთხოვნილია ჩრდილოეთ სასომხეთში, კერძოდ, ჰალბატის მონასტერში დასავლეთის მეფეთა სტუმრობის ამბავი.

ცნობილია, რომ ჩრდილოეთ სასომხეთი მაშინ საქართველოს შემადგენლობაში შედიოდა და ჰალბატი მხარგრძელთა საგვარეულო მონასტერი იყო. ის, რომ ამ მონასტერს ჩვეულებრივისგან განსხვავებული ფუნქციები ჰქონდა, დღესაც იოლად შესამჩნევია: მონასტრამდე მისასვლელი ფართო გზატკეცილი დღემდე თითქმის დაუზიანებლად შემონახული ქვაფენილით, მონასტრის დიდი სასტუმრო დარბაზები, უჩვეულოდ დიდი ზომის თავლა სამფონ ცხენებისთვის და ა.შ.²⁶

ამ და სხვა საისტორიო წყაროების, მათ შორის „ქართლის ცხოვრების“ გათვალისწინებით საფუძველს მოკლებული არაა ლ. კუპრეიშვილის დასკვნა იმის თაობაზე,²⁷ რომ თუ ჰალბატში, მხარგრძელთა საგვარეულო მონასტერში, ასეთი შეხვედრა მართლაც გაიმართა ოკეანის-გადაღმელ სუვერენებსა და ადგილობრივ მმართველებს შორის, მასში

24 კუპრეიშვილი 2010: 18-35.

25 იხ. Thomson 2001: 71-82.

26 კუპრეიშვილი 2010: 41-46.

27 ამ და სხვა წყაროების, ასევე, სომხურ ხელნაწერებში მოთხოვნილი ამბოს იდენტიფიკაციის პრობლემატიკა განხილულია ლ. კუპრეიშვილის სამაგისტრო ნაშრომში. აქვეა წარმოდგენილი მისი დასკვნები. იხ. გვ. 45-51.

ანტიოქიის ქართული მთარგმნელობითი ცენტრის კულტურულ-ისტორიული პრესენცია

უსათუოდ მნიშვნელოვანი როლი (ფუნქციები) ექნებოდა ქართველ მეფესა და ქართულ არისტოკრატიას.

როგორც შესავალში აღვნიშნეთ, ანტიოქია მნიშვნელოვან სამედიატორო როლს თამაშობდა არა მარტო დასავლეთის, არამედ აღმოსავლეთის უძველესი კულტურის ქვეყნებთანაც. ანტიოქიაში, სხვადასხვა ეთნიკური წარმომავლობის, ენისა და რელიგიური აღმსარებლობის ხალხთა ურთიერთობის ეპიცენტრში,²⁸ ქრისტიანულის გვერდით ვითარდებოდა სხვა კულტურებიც. ცნობილია, რომ ერთ-ერთი გზა, რომლითაც აღმოსავლურ არაქრისტიანულ ლიტერატურას გაეცნი დასავლეთი, სწორედ ანტიოქიას უკავშირდება.²⁹

უკანასკნელი პერიოდის ევროპელ მეცნიერთა კულევები ადასტურებს, რომ აღმოსავლეთისა და დასავლეთის რელიგიურ და კულტურულ ურთიერთობათა კონტექსტში ანტიოქიის შესახებ არსებული ლათინური წყაროები ქართველებსაც მოიხსენიებს.³⁰ სავარაუდოდ, ანტიოქიამ მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა ქართული საერო პოეზიის განვითარებაში, მის დაახლოებაში აღმოსავლურ პოეზიასთან.

ეს საკითხები საგანგებო კვლევას მოითხოვს, რათა განისაზღვროს, რამდენად მოამზადა ნიადაგი საერო პოეზიის განვითარებისთვის რიტორიკისა და პოეზიის თეორიულმა საფუძვლებმა (კომპოზიცია, იმპროვიზაცია, უანრი, ბაძვის თეორია, მშვენიერების ანტიკური და შუასაუკუნეობრივი გაგება და ა.შ.), რომლებიც ეფრემ მცირემ დაამუშავა სწორედ ანტიოქიის სამწერლობო-მთარგმნელობით სკოლაში,³¹ ენობრივი, კულტურული და რელიგიური მრავალფეროვნების გარემოში.

ამგვარმა გარემომ დიდწილად განსაზღვრა შუასაუკუნეების ქართული საისტორიო კონცეფციაც. იგი დაეფუძნა აღმოსავლური წარმომავლობის, ძირითადად, სირიულ-ეთიოპურ კულტურულ კონტექსტში ჩამოყალიბებული რელიგიური ისტორიოგრაფიის მთავარ იდეას, რომ კაციობრიობა ერთი საწყისიდან გამოსული მრავალფეროვნების ისტორიაა.³²

28 კ. ციგარარი ანტიოქიას უწოდებს, ქვეყანას მრავალი კულტურით, ენითა და ხალხით (შდრ. Antiochia – eine Stadt mit vielen Völkern, Kulturen und Sprachen). იხ. Cigaar 2005:243.

29 Burnett 2000: 1-78.

30 Halfter orive; 2005:109-141; Halfter 2008:403-436; Cigaar 2005:243-247.

31 იხ. ბერარაშვილი 2004:159-218.

32 ამ იდეას რადგანულად დაუპირისპირდა ჯერ ბიზანტიური, მოგვიანებით კი სლავურ-რუსული კონცეფცია. ვერც ბიზანტიურმა და ვერც რუსულმა საისტორიო დისციპლინამ ვერ „აღმოაჩინა“ თენისებისა და ენების, როგორც მრავალფეროვნების, ისტორიული განვითარების ლოგიკა და საკუთარი ისტორია სხვა კონცეფციის – ბიზანტიის კეისრის, როგორც საყოველთა მზრდანებლის, იდეას დაუკავშირა: სულ-

საკუთრივ ფილოლოგიურის გარდა, ამ თვალსაზრისითაც უაღრე-სად მნიშვნელოვანია უცხოეთის რელიგიური და სამწერლობო-მთარგ-მნელობითი ცენტრების, ათონური, იერუსალიმური თუ ანტიოქიური გამოცდილების შესწავლა. სახელდობრ, საჭიროა იმის გარკვევა, თუ რა სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობა ჰქონდა ამა თუ იმ სკოლის მთარგმ-ნელობით, ზოგადად, საგანმანათლებლო საქმიანობასა და კონცეფციებს კონკრეტულ ისტორიულ კონტექსტში და რა პერსპექტივას დებდნენ ან ხედავდნენ მასში ამ კონცეფციების შემქმნელები თუ მათი მიმდევრები.

უცხოეთის სამწერლობო-მთარგმნელობით ცენტრებს მეტ-ნაკლე-ბად საერთო მიზანდასახულობა ჰქონდა: იმდროინდელი მსოფლიოს საუკეთესო მემკვიდრეობის (ლიტერატურული, საისტორიო, ფილოსო-ფიურ-თეოლოგიური), სხვების „წესთა და ჩუეულებათა“ გადმოღება და ამ გზით დარიბი ქართული ენისა და „ბარბაროს-წოდებული“ ქართველ-თა ნათესავის განათლება.

ამის მიუხედავად, ვფიქრობ, მაინც შესაძლებელია თითოეული სკო-ლისთვის სპეციფიკური მიზნებისა და ფუნქციების გამოყოფა. ქართველ ათონელთა საქმიანობას უკავშირდება ერთიანი საურთიერთო ენობრი-ვი სივრცის შექმნა: ქართული – ბერძნული, ამ სივრცეში წინასწორობის შენარჩუნება და ქართულისა და ბერძნულის თანასწორულებიანობის იდეის ლეგიტიმაცია, კონკურენცია გაცილებით უფრო ფართო კულტუ-რული და რელიგიური კონტექსტის მქონე ზენაციონალურ საურთიერ-თო (ბერძნულ) ენასთან და ა.შ. ეს ყოველივე კი ეროვნული ცნობიერე-ბის მნიშვნელოვანი საფუძვლია.³³

თმოფენობის სასწაული დაგვირგვინდება არა სხვადასხვა ენაზე მეტყველი კაცობ-რიობის ერთობით – ეს იყო პატრისტიკისა და რელიგიური ისტორიოგრაფიის ამო-საგალი თეზა – არამედ მართლმორწმუნე ბიზანტიის კეისრის მეშვეობით; კეისრის იდეალურ სახეში შეხვდება ერთმანეთს წარსული და აწყობ, რწმენა და ისტორია. სხვადასხვა ეპოქის, რელიგიურ, ენობრივ და კულტურულ კონტექსტში შემუშავე-ბული სასტორიო კონცეფციების მიმოხლევა მოცემულია ა. ბორსტის მონუმენტურ ნაშრომში. იხ. Borst 1957–1963. აქ Borst 1957: 304.

33 მართლია, განსხვავებულია ევროპული ნაციონალიზმის წარმოშობის ეპოქა და კონ-ტექსტი, მაგრამ წინაპირობებით (ველუისხმის ენობრივ წინაპირობებს) ივი ძალიან ჰყავს შუა საუკუნეების ქრისტიანულ აღმოსავლეთში ადგილობრივი ენების სამწერ-ლობი ენებად ჩამოყალიბებისა და საბოლოოდ მათი სტანდარტიზაციის პროცესს. შედრ., იდენტობის თეორიის ავტორები გამოყოფნ სამ საფუძველს, რომლებმაც XVI საუკუნიდან დასავლეთში ეროვნული ცნობიერების ჩამოყალიბებას შეუწყო ხელი: 1. ლათინურსა და საერო ენებს შორის მიმოცვლის ერთიანი ველის შექმნა: ლათინური – ადგილობრივი ენა, 2. ენის დაფიქსირების ახალი საშუალება და ამით ერის მუდ-მივიბის იდეის საფუძველი, 3. ძალაუფლების ენები, რომლებიც განსხვავდებოდნენ მანამდე არსებული ლათინური ენისგან (ანდერსონი 2005: 18).

ქართული ენის ფუნქციების ლეგიტიმაციის ათონურ პერიოდს ქარ-თულის ბერძნულთან თვისობრივი გატოლების ანტიოქიური ხანა მოჰყ-ვა. ლეგიტიმაციის ათონური ფაზისგან განსხვავებით, ენობრივი დამო-უკიდებლობის რეალიზაციის ანტიოქიურ ფაზაში უნდა ეზრუნათ არა მხოლოდ „ბერძნენთა და პრომთა“ საუკეთესო წიგნების თარგმნაზე, არა-მედ ამ თარგმანების მაღალ პროფესიონალურ ხარისხზე, ანუ სათარგმ-ნი დედნების მაქსიმალური სიზუსტით გადმოღებაზე. ეს ქართული ენის გამომხატველობით საშუალებათა გამდიდრებას, ძველი თარგმანების დახვეწასა და ბერძნულთან მაქსიმალურად დაახლოებას, ასევე სპე-ციალური ტერმინოლოგიის, ანუ ცნებითი ენის შექმნას და „გონიერთა ხედვათა მომმარჯვე“ (იოვანე პეტრიწი) ბერძნულთან „სწორ-ყოფას“ ნიშნავდა.

მომდევნო თავებში სწორედ ამ რეალიზაციის ეტაპს, შესაბამისად, ქართველ მთარგმნელთა ფილოლოგიურ კონცეპტებს განვიხილავ; შე-ვეცდები ვაჩვენო, თუ როგორ და რა კულტურულ-ისტორიულ კონტექს-ტში შეიძინა თარგმანმა ბერძნულთან შედარებით ლარიბი სამწერლობო გამოცდილების მქონე ენების ემანსიპატორის ფუნქცია და როგორ წარი-მართა მთარგმნელობითი საქმიანობის სისტემატიზაციის ეტაპები ქარ-თულ ტრადიციაში. იმ კითხვაზე პასუხის გაცემასაც ვცდი, თუ რომელი სისტემის, მოდელის მიხედვით შეიქმნა თარგმნის, ინტერპრეტაციისა, და, ზოგადად, ტექსტის კვლევის ძველი ქართული „ტეხნე“, კონკრეტუ-ლად რაში გამოიხატა ბერძნულის „დობა“³⁴ და „უგუნურებისა ჩუენისა გონიერ-ყოფა“.³⁵

34 შდრ. იოვანე ზოსიმე: „ესე არიან ორნი დანი“ (ცაიშვილი 1979: 72).

35 გორგო შცირე, გორგო მთაწმიდლის ცხოვრება, იხ. ლოლაშვილი 1994: 177.

თარგმანის ფუნქციონალიზაციის საკითხი შუა საუკუნეების ეპიკურულ ტრადიციაში

შუა საუკუნეების ქრისტიანული აღმოსავლეთის სამწერლობო ენების ისტორიას სამართლიანად განიხილავენ, როგორც მთარგმნელობითი საქმიანობის ისტორიას, რადგან ისინი სწორედ თარგმანთან დაკავშირებული კულტურულ-ისტორიული პროცესების წყალობით იქცნენ სტანდარტულ სამწერლობო ენებად.¹

წინამდებარე თავში სწორედ ამ საკითხებს განვიხილავ. კერძოდ, შევხები თარგმანთან დაკავშირებულ ზოგადთეორიულ კონცეპტს, უფრო ზუსტად, ტოპოსს, რომელმაც დიდი გავლენა მოახდინა შუა საუკუნეებში სხვადასხვა ენის, მათ შორის ქართულის, ლეგიტიმაციისა და სტანდარტიზაციის პროცესებზე. ანტიკური პერიოდიდან მოყოლებული გვიანი შუა საუკუნეების ჩათვლით ეს ტოპოსი ინტენსიურად ვრცელდებოდა ერთმანეთისგან საკმაოდ დაშორებულ გეოგრაფიულ, კულტურულ და რელიგიურ სივრცეში, მათ შორის საქართველოში.

ანტიკურობის სალიტერატურო, ფილოსოფიურ და რიტორიკის ტრადიციაში ამა თუ იმ პრობლემასთან დაკავშირებით ჩამოყალიბდა არაერთი ტოპოსი, რომელიც იმ დროის კონკრეტულ გარემოებასა და წინაპირობებთან იყო უშუალოდ დაკავშირებული. ბევრი ასეთი ტოპოსი ყოველგვარი დასაბუთების გარეშე გავრცელდა შემდგომ ეპოქებშიც, უკვე იმისდა მიუხედავად, ახალ პირობებში ისევ მოქმედებდა თუ არა მისი ჩამომაყალიბებელი თუ მაპროვოცირებელი წინაპირობები.

თარგმანთან დაკავშირებულ ტოპოსს, რომელსაც ქვემოთ განვიხილავ, შეცვლილ გარემოებებში, შეცვლილ ისტორიულ, კულტურულ თუ სალიტერატურო კონტექსტში ხელახლა დამკიდრების განსაკუთრებული უნარი აღმოაჩინდა. ამ უკანასკნელმა ფაქტორმა კი სხვადასხვა ეპოქაში მარტივად, ყოველგვარი ძალისხმევის გარეშე, „წარმართა“ ტოპოსის ფუნქციონალიზაციის პროცესი.

Egestas linguae, egestas patrii sermonis (ენის სიღარიბე, მშობლიური ენის სიღარიბე)² – ეს იყო თვალსაზრისი, რომელიც ასახავდა ფილოსოფიასა და რიტორიკაში გაწაფული ბერძნული ენის გამომხატველობით შესაძლებლობათა ლათინურად გადმოტანისას გაჩენილ პრობლემებს;

ანტიოკიის ეპიკურული მთარგმნელობითი დაწრის კულტურულ-ისტორიული პერსპექტივის

უფრო ზუსტად, ეს იყო იმ სირთულეების აღიარების ერთგვარი ფორმა, რომელიც მთარგმნელ ენაში ახალი ცნებებისა და მათი ეკვივალენტი ტერმინოლოგიის დამუშავებას ახლავს თან.

„Nostra lingua, quae dicitur inops“ (ჩვენი ენა, რომლის შესახებ ამბობენ, რომ ის არის დარიბი) – ციცერონის ეს სიტყვები (ძვ. წ. ა. 69 წ.) არის პირველი წყარო, რომელშიც ლათინური ენის სიღარიბის ტოპოსია დაფიქსირებული.³

განსხვავებული ეპოქის პირველწყაროთა მაგალითებზე შევეცდები ვაჩვენო, რა როლი ითამაშა ამ ტოპოსმა სხვადასხვა კულტურულ და რელიგიურ გარემოში და როგორ „დაამსგავსა“ ერთმანეთს სრულიად განსხვავებულ ენათა ე. წ. გარეგანი ისტორიის ცალკეული ეტაპი.

ენები არა მარტო შინაგანი კანონზომიერებით, შინაგანი ისტორიით შეიძლება ჰგავდეს ერთმანეთს, არამედ სოციალური და საზოგადოებრივი ფუნქციების განვითარების კანონზომიერებების, ლოგიკის თვალსაზრისითაც. თუ შინაგანი კანონზომიერებების მიხედვით სისტემური მსგავსება მკაცრად განსაზღვრულ გენეტიკურ წინაპირობას ემყარება, სოციალური და საზოგადოებრივი ფუნქციების, ანუ გარეგანი განვითარების მიხედვით მსგავსება სულაც არაა დამოკიდებული „სისხლით ნათესავურ“ კავშირებზე; უმეტეს შემთხვევაში ეს სრულიად განსხვავებული ბუნების მქონე ენათა „ქცევის“ ერთნაირი (ან ძალიან მსგავსი) წესია, და, შესაბამისად, ერთნაირი ან მსგავსი სტატუსის, ფუნქციებისა და გავრცელების სფეროების მოპოვების ისტორია.

ამჯერად სწორედ განსხვავებული იმანენტური ბუნების მქონე ენათა „ქცევის“ საერთო წესს შევხები. ქართული ენის ისტორიული სოციოლინგვისტიკის საკითხებს, მისი ლეგიტიმაციის ცალკეულ ეტაპებს განვიხილავ ლათინური, სირიული, სომხური და საეკლესიო სლავური ენების „გარეგანი ისტორიის“ ზოგად კანონზომიერებათა კონტექსტში. ამასთან დაკავშირებით მიმოვიხილავ:

1). ენის სიღარიბის ტოპოსის ფუნქციონალიზაციას ანტიკური, გვიანანტიკური და შუა საუკუნეების ლათინურენოვანი წყაროების მიხედვით;

2) ამ ტოპოსის ტრანსფორმაციის შემთხვევებს ქრისტიანული აღმოსავლეთის განსხვავებულ რელიგიურ, ლინგვისტურ, სოციოკულტურულ და ისტორიულ სივრცეში (სირიული, ქართული, საეკლესიო სლავური). კონკრეტულ საკითხებთან დაკავშირებით დაწვრილებით წემოვადგენ იმ ლინგვისტურ და თეოლოგიურ წინაპირობებს, რომელთა ფონზე ქარ-

1 შდრ. Keipert 1982.

2 წყაროები, რომელშიც ლათინური ენის სიღარიბის ტოპოსი აისახა, შესწავლილი აქვს მ. მიულერ-ვოტელს. იხ. Müller-Wetzel 2000: 120-145.

3 იხ. Cicero, *Pro Caecina* 51, 2.

თულის სიღარიბისა და ბერძნულთან მისი კონკურენციის, გატოლების ტოპოსი დამკვიდრდა ძველ ქართულ ტრადიციაში.

ამ ტოპოსის ფუნქციონალიზაციასთან დაკავშირებით საგანგებოდ უნდა აღვნიშნო ერთი მნიშვნელოვანი გარემოება: წყაროები, რომელთა მიხედვით შესაძლებელი ხდება ქართული ენის სიღარიბის ტოპოსის შესახებ საუბარი, არა ბერძნულიდან ქართულად შესრულებული პირველი ნათარგმნი ტექსტების თანადროული (არაუგვიანეს V საუკუნისა), ანუ იმ პერიოდისა, როცა ქართულ ენაში რეალურად გაჩნდა ახალი ცნებებისა და ახალი მიმართებების გადმოტანის სირთულეები. ეს წყაროები განეკუთვნება გვიანდელ პერიოდს (X–XII საუკუნეებს), როცა ამ ცნებათა აღმნიშვნელი ტერმინების გააზრებული განხილვა, ბერძნული ტერმინების ქართული ეკვივალენტების სისტემატიზაციის პროცესი დაიწყო.

როგორც ზემოთ ვთქვი, თარგმანის ისტორიის პირველი, სპონტანური ეტაპის,⁴ ანუ დღეისათვის ცნობილი ყველაზე ადრეული თარგმანების შესახებ არავთარი თეორიული ხასიათის წყარო, კომენტარები და შეფასებები, შესაბამისად, არც ენის სიღარიბის ტოპოსის გაჩნის შესახებ რაიმე ინფორმაცია არ არის ცნობილი. ნიშანდობლივია ისიც, რომ აღმოსავლეთ ქრისტიანობის ზემოთდასახელებულ სალიტერატურო ტრადიციებშიც, კერძოდ, სირიულში, სომხურსა და საეკლესიო სლავურში, ამ ენების სიღარიბის, თარგმანთა კორექტორებისა და ბერძნულთან მათი გატოლების ტოპოსი შედარებით გვიანდელია. ქართულის მსგავსად, იგი უკავშირდება არა თავდაპირველი თარგმანების პერიოდს, არამედ თარგმანთა გააზრებული ანალიზისა და მშობლიურ ენაზე ცნებათა აღმნიშვნელი ტერმინების სისტემატიზაციის პროცესს.

ა. ლათინური ენის სიღარიბის ტოპოსი და მისი ფუნქციონალიზაცია სხვადასხვა ეპოქაში

ძნელი სათქმელია, ლათინური ენის სიღარიბის ტოპოსის ჩამოყალიბებას უძლოდა თუ არა წინ მსგავსი ინტუიციური, სპონტანური თარგმანის პირველი პერიოდი, როგორც ეს აღმოსავლეთ ქრისტიანული სამყაროს ენების შემთხვევაში ხდება. ეს საკითხი ცალკე მსჯელობის საგანია და პირველი ლათინური თარგმანების წინაპირობათა საგანვებო ანალიზს მოითხოვს. ამჯერად მე ვეყრდნობი მკვლევართა უმეტესობის მიერ გაზიარებულ თვალსაზრისს, რომ წყაროებში პირველად ციცერონ-

ანთიოქიის ქართული მთარმნელობითი უნივერსიტეტის ქადაგში

თან დადასტურებული ეს ტოპოსი საკმაოდ ძველი უნდა ყოფილიყო.⁵ ამაზე მეტყველებს ფორმულირებათა გასაოცარი სიუხვე ანტიკურ და გვიანანტიკურ ხანაში: „Haec inops lingua,“ „Nostra lingua, quae dicitur inops“ (Cicero); „Egestas linguae, egestas patrii sermonis“ (Lucretius); „Inopia ac potius ut Lucretius ait egestate patrii sermonis“ (Plinius); „Latini sermonis angustiae“, „Inopia sermonis nostri,“ „Latinæ linguae paupertas“ (Hieronymus), „Paupertas sermonis“ (Quintilianus).⁶

საწყის ეტაპზე, როცა თარგმნის პროცესთან დაკავშირებით გამოითქმება თვალსაზრისი ენის სიღარიბის შესახებ, ის ადეკვატურად თუ არა, გაზიადებულად მაინც ასახავს რეალობას, იმ პრობლემებს, რაც ტექსტის და, განსაკუთრებით, ცნების აღმნიშვნელი ტერმინის გადმოღებას ახლავს თან. მაგრამ როცა ტოპოსი მისი წარმომქმნელი წინაპირობებისა და არგუმენტაციის გარეშე ვრცელდება სხვადასხვა ეპოქაში, ცხადია, იმნება სრულიად განსხვავებული კონტექსტი: ციცერონის, კვინტილიანება და პიერონიმეს ეპოქის ლათინური სწორედ რიტორიკული ფიგურებისა და გამომხატველობითი საშუალებების გასაოცარი სიმდიდრით გამოირჩეოდა და არა სიღარიბით. მიუხედავად ამისა, მას ამა თუ იმ ახალი ცნების გამოსახატავად წინასწარ „გამზადებული“ ტერმინები, ცხადია, არ გაჩნდა. სწორედ ამ პროცესს, ენაში ახალი ტერმინის დამკვიდრებას, „აიოლებდა“ ეს ტოპოსი.

ამიტომ უნდა ვიღლაპარაკოთ არა ახალ კონტექსტში, ახალ რეალობაში ტოპოსის შესაბამისობისა და ადეკვატურობის, არამედ მისი ფუნქციონიზაციისა და სხვადასხვა პირობებში ტრანსფორმაციის შესახებ. ასე შეიძლება აიხსნას თარგმანის არა საწყის, არამედ სწორედ გაწაფულ ფაზაში ამ ტოპოსის გაჩენა.

რას ნიშნავდა ციცერონისთვის ტოპოსი: „ლათინური ენა არის ლარიბი?“ ბუნებრივია, რომ თარგმანის გზით ახალი ცნების, ახალი მიმართებების შემოტანისას ენა ან „სესხულობს“ ცნების აღმნიშვნელ ტერმინს, ან თავად „აწესებს“ ამ ცნებისთვის სახელს საკუთარი ლექსიკური მა-

⁵ ამის დასტურად მ. მიულერ-ვეტცელს მოჰყავს ამ ტოპოსთან დაკავშირებულ ერთ კონტექსტში ციცერონისავე გამონათქვამი: „Ut vulgo putarent“ (როგორც საზოგადოდ ფიქრობენ). შედრ. „Das lateinische sei eine arme Sprache – diese Annahme ist seit Cicero bis in die Neuzeit hinein immer wieder vertreten und begründet worden. Zwar fehlen Belege, die die Existenz dieser Annahme für die frühen Epochen der lateinischen Literatur nachweisen, doch lassen die Formulierungen, mit denen dem Leser der antiken Texte die Armut der lateinischen Sprache vorgeführt wird, darauf schließen, dass es sich um einen verbreiteten und alten Allgemeinplatz handelt.“ (M. Müller-Wetzel 2000: 120).

⁶ რომაელ ავტორთა გამონათქვამები დამწმებულია მ. მიულერ-ვეტცელის დასახელებული ნაშრომის მიხედვით (Müller-Wetzel 2000: 121).

რაგისა და გამომხატველობითი საშუალებების მიხედვით. ისმის კითხვა: რატომ ესამუშება მთარგმნელს ასეთი ბუნებრივი პროცესი და რატომ მიუთითებს მშობლიური ენის სიღარიბეზე?

ზემოთ დასახელებულ ავტორთა ფრაგმენტების შესწავლამ აჩვენა,⁷ რომ თითოეული მათგანი ორ ძირითად პრობლემას გამოყოფს:

ა) ბერძნული ლექსიკა უფრო მრავალფეროვანია, ვიდრე ლათინური;

ბ) განსაკუთრებით რთულია ზოგიერთი ბერძნული ტერმინისთვის ადევატური შესატყვისის მოძებნა, ენაში ახალი ტერმინის შექმნას და დამკვიდრებას კი ბევრი სირთულე ახლავს თან.

რომაული აპოლოგეტიკიდან მოყოლებული ეს ტოპოსი რიტორიკული ფიგურის ფუნქციას იძენს: არა მარტო ცნების აღმნიშვნელი ტერმინის სესხების ან ენაში მისი ეკვივალენტის დამკვიდრებისას, არამედ ნებისმიერ შემთხვევაში, როცა ამა თუ იმ შინაარსის გადმოცემის ფორმალურ მხარეზე სურთ ყურადღების გამახვილება, მთარგმნელები მოიშველიებენ ამ ტოპოსს, რათა ერთგვარი „თავმდაბლობით“ ხაზი გაუსვან საკუთარ ოსტატობას, მაღალ პროფესიონალიზმს.

საინტერესო ტრანსფორმაცია განიცადა ამ ტოპოსმა გვიანანტიკურობისა და ადრეული შუა საუკუნეების ლათინურ პატრისტიკაში. თარგმანის გამომხატველობითი საშუალებებიდან აქცენტი ამჯერად შინაარსობრივ მხარეზე, წმინდა თეოლოგიურ საკითხებზე, გადავიდა და რიტორიკულ ფორმულად ქცეული „egestas patrii sermonis“ ახალი ფუნქციებით დაიტკირთა: იგი სრულფასოვანი არგუმენტი გახდა თეოლოგიურ პოლემიკაში.

ამის მკაფიო მაგალითითა რუფინუსის კომენტარი, რომელიც ეხება ორიგენეს თხზულების (Περὶ Ἀρχῶν) პიერონიმესულ ლათინურ თარგმანს. რუფინუსი, ერთი მხრივ, განადიდებს პიერონიმეს და, მეორე მხრივ, „იცავს“ ორიგენეს ტექსტს, რომლის სიდიადე და ნამდვილი ძალა სრულყოფილად ვერ წარმოჩნდა ლათინურ თარგმანში ლათინური ენის სიღარიბის გამო.⁸

⁷ ამის შესახებ იხ. Hille-Coates 2000b: 206-238, განსაკუთრებით გვ. 215-234; H.-J. Hartung 1970.

⁸ შდრ.; „და მე მეშინია, რომ ჩემი შეცდომით ეს ადამიანი [იგულისხმება ორიგენ], რომელსაც ის [პიერონიმე] მოციქულების შემდევ დამსახურებულად თვლიდა თავის მეორე მასწავლებლად სიბრძნესა და მეცნიერებაში, ჩვენი ენის სიღარიბის გამო უფრო უმნიშვნელოდ წარმოჩნდება“ (Unde vereor, ne vitio meo id accidat, ut is vir, quem ille alterum post apostolos ecclesiac doctorem scientiae merito conprobavit, inopia sermonis nostri longe se inferior videatur), Hieronymus, Epist. 80. სხვადასხვა ეპოქაში ამ ტოპოსის ტრანსფორმაციის ცალკეული მაგალითები განხილულია მ. მიულერ-ვეტველის ზე-

ანთიოქიის ჩართული მთარგმნელობითი ცანორის კულტურულ-ისტორიული პერსპექტივა

მნიშვნელოვანი ფუნქციით გამოდიოდა ენის სიღარიბის ტოპოსი ადამიანთა თავდაპირველი ენისა და სამი წმინდა ენის შესახებ დისკუსიებშიც. ეს ორი დისკუსია მჭიდროდ უკავშირდებოდა ერთმანეთს და გვიანანტიკურობიდან მოყოლებული აქტუალური იყო თითქმის XVIII-XIX საუკუნეებაში, სანამ დაიწყებდნენ ინდოევროპულის, როგორც მეცნიერული კრიტერიუმებით აღწერილი პროტოენის, შესწავლას.

ამ პერიოდში ენათა წარმოშობასთან დაკავშირებულ საკითხებს⁹ ფილოსოფიურ-თეოლოგიურ დისკუსიში განიხილავდნენ და შემცნების თეორიისა და „წმინდა ისტორიის“¹⁰ პრობლემებს უკავშირებდნენ. მართალია, ბიბლიაში ვერსად ვიპოვით პირდაპირ პასუხს კითხვაზე, თუ რომელ ენაზე ლაპარაკობდა ადამი, მაგრამ აღრექრისტიანულ პატრისტიკულ ლიტერატურაში მაინც ერთხმად გაზიარებული ჩანს თვალსაზრისი, რომ ადამის ენა ებრაული იყო.¹¹ ეს თვალსაზრისი განსაკუთრებით მყარია ლათინურენოვან პატრისტიკაში: თითქმის ყველა ავტორი ერთხმად აღიარებს ებრაულის პირველობას და მიიჩნევს, რომ ლათინური სწორედ კაცობრიობის თავდაპირველ ენას, ებრაულს, მიჰყება.¹²

მოთ დასახელებულ ნაშრომში.

- 9 თავდაპირველი ენის, ენათა და ხალხთა ურთიერთობიმართების, ენათა ლეგიტიმაციის შესახებ სხვადასხვა კულტურულ ტრადიციაში იხ. ა. ბორსტის მონუმენტური ნაშრომი: Borst 1957-1963; ასევე: Hille-Coates 2000a: 129-147; Eco 1997.
- 10 როგორც ცნობილია, ბაბილონისდროინდელი ამბების ინტერპრეტაციით რელიგიურმა ისტორიოგრაფიამ ახ. წ. ა. I საუკუნიდან მოყოლებული მსოფლიოს ხალხები ორ ნაწილად გაყო: ისტორიის ნამდვილ შვილებად, ანუ „წმინდა ისტორიის“ მონაწილე სამოცდათორმეტ (ზოგიერთი წყაროს მიხედვით სამოცდაათ) ხალხად და დანარჩენ სამყაროდ, ე.წ. „ისტორიის გერებად“ (შდრ. Borst 1957, I: 292); დობორჯგინიძე 2010: 3-63.
- 11 სირიული და, საერთოდ, აღმოსავლეთ ქრისტიანული ტრადიცია აღტერანტიულ ვერსიასაც იცნობს: არა ებრაული, არამედ სწორედ სირიული არის კაცობრიობის თავდაპირველი ენა. ეს ვერსია შედარებით გვიან განხდა (მეზუთე საუკუნიდან დასტურდება) გარკვეულ თეოლოგიურ კონტექსტში და სირიული ენის ებრაულთან „გატოლებას“ ისახავდა მიზნად. ამის შესახებ იხ. დობორჯგინიძე 2007ა: 92-100; დობორჯგინიძე 2010: 100-111.
- 12 შდრ. პიერონიმე, მცირე წინასწარმეტყველთა წიგნის ერთ-ერთი კომენტარი: „Id quod diximus nugas, sciamus in Hebreao ipsum Latinum esse sermonem, et propterea a nobis ita ut in Hebreaco erat positum, ut nosse possimus linguam Hebraicam omnium linguarum esse matricem“ (Adrian 1969: 708). „Et sicut ante aedificationem turris fuit, quando una lingua omnes populi loquebantur“ (Adrian 1969:707). ავგუსტინი: „Quando autem erat una, nihil aliud, quam humana lingua vel humana locutio vocabatur, qua sola universum genus humānum loquebatur“ (Augustinus Hipponeensis, De civitate Dei, in: Dombart-Kalb 1955: 48).

თვალსაზრისი, რომ ებრაული კაცობრიობის თავდაპირველი ენაა,¹³ საფუძვლად დაედო ბიბლიურ ისტორიოგრაფიას და მთელი შუა საუკუნეების განმავლობაში საყოველთაოდ გაზიარებული ჩანს: ჰიერონიმეთი დაწყებული დანქტეს ჩათვლით, ყოველგვარი არგუმენტაციის გარეშე, ამტკიცებენ, რომ ადამმა პირველი სიტყვა – ელ – ღმერთის სახელი, ებრაულად წარმოთქვა:

„მეტყველების ამ სახეობით ლაპარაკობდა ადამი; მეტყველების ამ სახეობით ლაპარაკობდა მისი ყველა შთამომავალი ბაბილონის გოდლის მშენებლობამდე. გოდლისა, რომელიც აღრევის გოდლად განიმარტება. მეტყველების ეს სახეობა მემკვიდრეობით მიიღეს ჰებერის ძეებმა, რომლებიც აქედან მოყოლებული ებრაელებად იწოდნენ. ისინი ასეთებად დარჩნენ ენათა აღრევის შემდეგაც, რათა მათ შორის ადამიანად დაბადებული ჩვენი მხსნელი არა აღრეულთა, არამედ ამ [თავდაპირველი] ენით დამტკარიყო.“¹⁴

ბერძნულთან და ლათინურთან ერთად ებრაული, საგანგებო არგუმენტების საფუძველზე,¹⁵ წმინდა ენად, ბიბლიის ენად იყო აღიარებული და მას სამი წმინდა ენის, ანუ ტრილინგვიტას, იერარქიულ რიგში პირველი ადგილი ეკავა. ამის მიუხედავად, გვიანანტიკურობისა და ადრეული შუა საუკუნეების პატრისტიკული ლიტერატურა მაინც ეჭვქვეშ აყენებდა ებრაული და ლათინური ენების ბერძნულთან თვისობრივი თანასწორობის არგუმენტებს. იგი სამართლიანად თვლიდა, რომ ებრაული საკმაოდ ვიწროდ შემოსაზღვრული ერთობის, იუდაიზმის, იდენტობის სიმბოლოა და არა ქრისტიანული უნივერსალიზმის; ტრილინგვიტას კონტექსტში მას უფრო სიმბოლური დატვირთვა ჰქონდა – ქრისტეს

13 პატრისტიკულ ლიტერატურაში თავდაპირველი ენის შესახებ გამოთქმული თვალსაზრისების მიმოხილვა იხ. Hille-Coates 2000a: 129-147.

14 „Hac forma locutionis locutus est Adam; hac forma locutionis locuti sunt omnes posteri cuius usque ad aedificationem turris Babel, quae turris confusio interpretatur; hanc formam locutionis hereditati sunt filii Heber, qui ab eo dicti sunt Hebrei. Hiis solis post confusio remansit, ut Redemptor noster, qui ex illis oriturus erat secundum humanitatem, non lingua confusio, sed gratie frueretur“ (Mengaldo 1979: 2, I, VI).

15 ლათინურ პატრისტიკაში შემუშავებული სამი წმინდა ენის, ანუ ტრილინგვიტას თეორია ებრაულს, ბერძნულსა და ლათინურს გამორჩეულ სტატუსს ანიჭებდა ე.წ. „წმინდა არგუმენტების“ მოშველიებით. პირველი არგუმენტი თანაბრად ეხებოდა სამშვე ენას: ქრისტეს ჯვრის ცონბლი წარწერა ებრაულად, ბერძნულად და ლათინურად იყო შესრულებული. მეორე არგუმენტი განსხვავებული იყო თითოეული ენის შემთხვევაში: ასაკი, რჯული (Leges, aetas) – კაცობრიობის თავდაპირველი ენის, ებრაულის „სიწმინდის“ არგუმენტად გვევლინება, სიბრძნე და მეცნიერება (Sapiens) – ბერძნულის, ხოლო რომაელთა საყოველთაო ძალაუფლება (Imperium Romanum) – ლათინურის.

გზით გადალახულ წარსულს განასახიერებდა და, ამდენად, მას წმინდა ენის არა რეალური, არამედ „საპატიო ტიტული“ ერგებოდა.¹⁶

ტრილინგვიტას კონტექსტში ლათინურის სილარიბის არგუმენტი ახალ დატვირთვას იძენს. ერთი შეხედვით, სიტუაცია არ შეცვლილა: ახალგაზრდა ლათინურ ენას ისევ ბერძნულთან შედარებით სილარიბეს „საყვედურობები“. ერთ-ერთ წერილში ჰიერონიმე შენიშნავს: „შენთვის დავშვერი და მსურდა, რომ ბერძნული ენის სიმღიდრე ღარიბ ლათინურ ენაში მომეთავსებინა.“¹⁷

ტრილინგვიტას კონტექსტში არაერთი ავტორი ახსენებს ბერძნულ-თან და ებრაულთან შედარებით ლათინურის სილარიბეს და გამოუცდელობას; შდრ. იოვანე ბელეტი (1182 წ.): „ეს სიტყვა [იგულისხმება ებრაული წარმომავლობის სიტყვა აღელუია] მეტი ლირსების მქონეა ებრაული ენის უფრო ლირსეულობის გამო, მაგრამ ეს კი [იგულისხმება აღელუიას ლათინური შესატყვისის] ნაკლებად ლირსეულია, ვინაიდან ის ლათინურია და [შესაბამისად] ღარიბი ენით არის [გადმოცემული]“.¹⁸

იმის მიუხედავად, რომ ლათინური ენის სილარიბის ტოპოსი საკმაოდ აქტუალურია და სხვადასხვა ფუნქციური დატვირთვით მოქმედებს, მერვე საუკუნიდან მოყოლებული, ტრილინგვიტას შიგნით ჩნდება ახალი იერარქიული რიგი: ლათინური, ბერძნული, ებრაული. იგი თავიდან კლასიკური იერარქიის (ებრაული, ბერძნული, ლათინური) პარალელურად მოქმედებს, შემდეგ კი სრულ აღიარებას მოიპოვებს.

ტრილინგვიტას კლასიკური იერარქია განსაკუთრებით მიუღებელი აღმოჩნდა ლათინური კონცესოვის, რომლის ადგილი ამ თანამდევრობაში ადეკვატურად ვერ ასახავდა რეალურ სიტუაციას. ლათინური კონცეს ინტეგრაციულმა ფუნქციამ, უფრო მეტად კი ამ ენის „სიწმინდის“ არგუმენტმა – რომაელთა ძალაუფლებამ (Imperium Romanum) – თანდათანობით შეცვალა ტრილინგვიტას იერარქიული რიგი ყველაზე ახალგაზრდა და ერთ დროს სილარიბის „იარლიყით“ გამორჩეული ლათინურის სასარგებლოდ.

ამგვარი მარკიონებული გაცვლა გარდაუვალი ჩანდა რმ პირობებში, როცა საკმაოდ შეზღუდული იყო ებრაულის შესაძლებლობები, ყოფილიყო ქრისტიანული რელიგიის უნივერსალურობის სიმბოლო, ხოლო ლათინურის, როგორც კულტურის, რელიგიისა და საურთიერთო ზენა-

16 ბერძნულ-ლათინური წყაროების ანალიზი იხ. Hille-Coates 2000a: 129-147.

17 „Tibi enim meum sudauit ingenium et facundiam Graecam Latinæ linguae uolui paupertate pensare. (Hieronymus, Epistulae LXXI-CXX, in: Hilberg 1910: 395).

18 „Illa est auctorabilior propter auctoritatem Hebraici sermonis, ista vero indignior, quia Latina et in paupere (Douteil 1976: 146).

ციონალური ენის ინტეგრაციულ ფუნქციას ვერაფერი ზღუდავდა, მათ შორის, ვერც ბერძნულის თვისობრივი უპირატესობა.¹⁹

ზემოთქმულიდან აშკარაა, რომ *Egestas linguae, egestas patrii sermonis* არის ადაპტაციის, ტრანსფორმაციისა და ფუნქციონალიზაციის განსაკუთრებული უნარით გამორჩეული ტოპოსი, რომელიც იოლად ერგება შეცვლილ გარემოებებს, ყოველგვარი არგუმენტაციის გარეშე იმკვიდრებს ადგილს და ახალ-ახალ კონტექსტებს განსაზღვრავს.

ანტიკურობისა და ადრეერისტიანული პერიოდის ზემოთ განხილულ ორივე ოპოზიციაში (ყოველ შემთხვევაში ეს ეხება ოპოზიციური წყვილის ფორმირების პერიოდს) სიღარიბე ლათინურის არასასურველი იარღიყი იყო. შდრ.:

ორიგინალის მდიდარი ენა (ბერძნული) – თარგმანის ღარიბი ენა (ლათინური)

სამ წმინდა ენათაგან სიმდიდრით გამორჩეული ენა (ბერძნული) – სიღარიბით გამორჩეული ენა (ლათინური).

მდგრმარეობა რადიკალურად იცვლება სხვა სიბრტყეზე, კერძოდ ოპოზიციაში: შუა საუკუნეების ლათინური – ადგილობრივი ხალხური ენები. სიღარიბის იარღიყი ლათინურიდან ხალხურ ენებზე გადადის და ენათა ფუნქციური დიფერენცირების არგუმენტად გარდაიქმნება:

ლათინური, როგორც ლიტურგიის და ბიბლიის²⁰ სანქციონირებული ენა და, ამდენად, ფუნქციური თვალსაზრისით მაღალ საფეხურზე მდგომი;

ფუნქციურად შედარებით დაბალ საფეხურზე მდგომი ადგილობრივი ხალხური ენები.²¹

19 წმინდა ენებზე ბერძნულის თვისობრივი უპირატესობა საყოველთაოდ გაზიარებული ჩანს ბერძნულენოვან პატრისტიკაში. „ერთადერთი ენა, რომელსაც ძალუს სრულყოფილად გამოთქვას ამ რელიგიის საიდუმლო, არის ბერძნული“, – წერდა ბასილი დიდი თავის 214-ე ეპისტოლები ტერენციუსის მიმართ: *Περὶ δὲ τοῦ, ὅτι ὑπόστασις καὶ οὐσία οὐ ταυτόν ἐστι, καὶ αὐτοῖς, ὡς νομίζω, ὑπεσθημαντο οἱ ἀπὸ τῆς Δύσεως ἀδελφοί, ἐν οἷς τὸ στενόν τῆς ἔαντων γλώττης ὑφοράσμενοι, τὸ τῆς οὐσίας ὄνομα τῇ Ἑλλάδι φωνῇ παραβεδώκασιν* (PG t. 32: 789).

20 ის ფაქტი, რომ ეულგაფამ ეკლესიის კანონიკური ტექსტის ფუნქცია შეიძნნა, ცხადია, არ გამორიცხავდა რომის საეკლესიო სივრცეში ხალხურენოვანი თარგმანების არსებობას. მარტო გერმანულენოვან სამყაროში რეფორმაციამდე 18 ხალხურენოვანი ბეჭდური თარგმანი და ბევრად მეტი ხელნაწერი თარგმანი არსებობდა, ოღონდ არცერთი მათგანი არ იყო აღიარებული, როგორც ეკლესიის კანონიკური ტექსტი, როგორც ლიტურგიაში გამოსაყენებელი ბიბლია; ამგვარ თარგმანს უფრო სასწავლო, ეგზეგეტიკური ფუნქცია ჰქონდა.

21 მართალია, საკმაოდ ადრე, VIII საუკუნიდან დაბასტურებულია წერილობით ფიქ-სირებული ტექსტები ადგილობრივ ენაზე (იხ. Feldbusch 1985), ბიბლიის გლოსარები

ხალხური ენის სიღარიბის ტოპოსმა, ანუ ლინგვისტურმა არგუმენტ-მა, წმინდა წერილის თარგმანასთან დაკავშირებულ მეორე, თეოლოგიურ არგუმენტთან ერთად, შუა საუკუნეებში მნიშვნელოვნად განსაზღვრა „ლათინური ენის სპირიტუალური იმპერიალიზმი და საკრამენტული კულტი.“²²

მართალია, რომის ეკლესიას ხალხურენოვანი თარგმანის საწინააღმდევო საყოველთაო ედიქტი არ გამოუცია და აკრძალვებს მხოლოდ ლოკალური ხასიათი ჰქონდა,²³ მაგრამ ფაქტია, რომ ბიბლიის თარგმანთან დაკავშირებულ დისკუსიაში ეს ტოპოსი კიდევ ერთი ახალი ფუნქციით გამოვლინდა, როგორც საკმაოდ დამაჯერებელი არგუმენტი. რომის ერთიანი ეკლესია მიიჩნევდა, რომ ხალხური ენა უძლურია, გადმოსცეს ის ურთულესი შინაარსი, რასაც ფილოსოფიასა და რიტორიკაში გაწაფული, მდიდარი გამომხატველობითი საშუალებების მქონე წმინდა ენები გადმოსცემს,²⁴ ამიტომ ხალხურენოვანი თარგმანი სხვა ფუნქციით უნდა არსებობდეს: ასეთი თარგმანი ეკლესიის კანონიკური ტექსტი, ლიტურგიაში გამოსაყენებელი ბიბლია კი არაა, არამედ ეგზეგეტიკურ, სასწავლო, დამხმარე ფუნქციას ასრულებს, რათა გაუნათლებელ მრევლს მარტივად აუხსნას ბიბლიის შინაარსი.

მაინცის მთავარეპისკოპოსი ბერთოლდ ჰენებერგი 1484 წლის 22 მარტის საცენტურო ედიქტში მკაცრად აკრიტიკებდა ბიბლიის ხალხურენოვან თარგმანებს, როგორც ლარიბ ენაზე არასრულფასოვნად გადმოცემულ ლეთის სიტყვას:

„და ბოლოს, რა უნდა ვთქვათ წმინდა წიგნებისა და საეკლესიო კანონების შესახებ? [...] რა უნდა ვთქვათ დანარჩენი მეცნიერებების შესახებ? [...] ამგვარმა მთარგმნელებმა, თუკი ისინი ჭეშმარიტებისთვის ზრუნავენ, [...] უნდა აღიარონ, შეუძლია თუ არა გერმანულ ენას გამოხატოს იგივე შინაარსი, იგივე რამ, რასაც საუკეთესო ბერძნები და რომაელი ავტორები უდიდესი სიზუსტითა და სიღრმით გადმოსცემენ როგორც ქრისტიანული რელიგიის, ასევე სხვა მეცნიერებების შესა-

და სხვა სახის ლიტერატურა, მაგრამ, როგორც ზემოთ ვთქვი, ეს ტექსტები მხოლოდ დამხმარე მნიშვნელობისა იყო და კონკურენციას ვერ უწევდა რელიგიის, ლიტერატურის, მეცნიერებისა და საურთიერთო უნივერსალურ ლათინურს.

22 Gerl 1985: 327-336.

23 ამგვარი აკრძალვები მიიღეს ტულუზის 1229 წლის სინოდზე, ტარაგონაში 1234 წლის კონსილიუმზე, ასევე, 1246 წლის კონსილიუმზე; ამავე მიზანს ისახავდა 1369 წლის კარლოს IV-ის ედიქტი, მაინცის მთავარეპისკოპოსის, ბერთოლდ ჰენებერგის 1484 წლის 22 მარტის ედიქტი და სხვა.

24 ხალხურენოვანი თარგმანის ფუნქციისა და მათი საწინააღმდევო არგუმენტების დაწვრილებითი ანალიზი იხ. Hille-Coates 2000b; Stackmann 1988: 273-288; Wulf 1991.

ხებ. უნდა ვაღიაროთ, რომ ჩვენი ენის სიღარიბე ამის საშუალებას არ იძლევა; ამიტომ გარდაუგალია, რომ ისინი ან ახალ, უცნობ სიტყვებს გამოიგონებენ (ეს კი ნიშნავს, რომ მკითხველისთვის გაუგებარი დარჩება თარგმანი), ან, თუ ძველ, ტრადიციულ გამოთქმებს გამოიყენებენ, ჭეშმარიტ მნიშვნელობას შერყვნიან. წმინდა წერილის შემთხვევაში კი, ჩვენ განსაკუთრებით გვეშინია ამგვარი რამის. ვინ დაეხმარება მრევლს, გაუნაოლებელ ადამიანებს და ქალებს, რომელთა ხელში ეს თარგმანები მოხვდება, რომ მასში ჭეშმარიტი ცოდნა (შემეცნება) დაინახონ?“²⁵

როგორც ვხედავთ, ენის სიღარიბის ტოპოსი ოპოზიციაში: **დასავლეთის ეკლესიის საყოველთაო ენა ლათინური – ადგილობრივი ხალხური ენები არამარტო ფუნქციას, ადრესატსაც იცვლის და ტოპოსის მთავარი ატრიბუტი, სიღარიბე, როგორც თარგმანის დამაბრკოლებელი პირობა, ლათინურიდან მექანიკურად გადადის ამ ახალ ადრესატზე – ადგილობრივ ხალხურ ენებზე.**

სხვა წინაპირობებთან ერთად, სწორედ ამ ტოპოსის ფუნქციონირებასთან დაკავშირებულმა პროცესებმა დააკანონა ლათინურის უპირატესობა, კერძოდ, ის, რომ „შეუ საუკუნეების მთელი სამეცნიერო ლიტერატურა, თეოლოგიური და დიდაქტიკური ლიტერატურის უდიდესი ნაწილი, სპეციალური დარგობრივი ლიტერატურა, სამართლისმცოდნეობისა და ისტორიოგრაფიის ძეგლები და პოეზიის დიდი ნაწილი ლათინურენოვანი იყო.“²⁶

ბ. ენის სიღარიბის ტოპოსი ქრისტიანულ აღმოსავლეთში

ადგილობრივ ხალხურ ენათა განვითარებისა და რელიგიის დო-მინანტ ენასთან მათი მიმართების თვალსაზრისით შეუ საუკუნეების ქრისტიანული აღმოსავლეთი მკვეთრად უპიროსპირდება დასავლეთს. ეკლესიათა ერთობა, რელიგიური ზენაციონალიზმი, ქრისტიანულ აღ-მოსავლეთშიც ენის გზით გამოიხატებოდა, მაგრამ ზენაციონალურობის აღმოსავლური სიმბოლო რადიკალურად განსხვავდებოდა რომის ეკლე-სიის კონიგსგან.

ქრისტიანული აღმოსავლეთი აღიარებდა უნივერსალური ენის არ-სებობას, ენისა, რომელიც ყველა ქრისტიანისთვის საერთო და გასაგები იყო. მაგრამ, დასავლეთისგან განსხვავებით, ეს „პრივილეგია“ სხვადასხ-ვა არგუმენტების მოშველიერით წმინდად შერაცხილი რომელიმე ადამი-

²⁵ ნაწყვეტი საცენტურო ედიქტის ტექსტიდან მოტანილია შემდეგი გამოცემის მიხედ-ვით: Pallmann 1884: 238-241.

²⁶ შდრ. Kartschöke 1990: 6.

ანური ენისა კი არ იყო, არამედ ზეადამიანური „სულის ენისა“, რომელიც თანაბრად გასაგები იყო ყველა ქრისტიანისთვის მათი ენობრივი და ეთ-ნიკური სხვადასხვაობის მიუხედავად.

ძველ ქართულ ლიტერატურაში, ისევე როგორც ქრისტიანული აღ-მოსავლეთის სხვა ტრადიციებში, აღწერილია არაერთი სასწაულებრივი ეპიზოდი,²⁷ თუ როგორ აგებინებენ ერთმანეთს ადამიანები, რომელთაც ერთმანეთის ენა არ იციან. „ასურელ მამათა ცხოვრებაში“ ქართველი ავტორი დაწვრილებით გვიამბობს იმის შესახებ, როგორ ალაპარაკდა ქართლში ჩამოსული იოვანე ქართულად, იმ ენაზე, რომელიც არათუ იცოდა, არც კი სმენია, როგორ „მოეცა მას ენად ქართულად მეტყველი“ და როგორ დაელაპარაკა უცნობ ქართველ მამებს:

„აქა დამაყენა მე სიტყუამან მოთხოვობად თქუნდა საკურველებისა დიდისა, თუ ვითარ ღირსმან კათალიკოსმან და ნეტარმან იოვანე ისწავ-ნეს ერთმანერთისათვის და სახელი თითოეულისა და კუალად ვითარ მო-ეცა იოანეს ენად ქართულად მეტყველი ყოვლად დაუბრკოლებელი. ეპა, საკურველებასა შენსა, ქრისტე ღმერთო, ვითარ ადიდებ მაღიდებელთა შენთა. ესე სასწაული, ძმანო, მიმსგავსებულ არს სიონს გარდამოსლვა-სა სულისა წმიდისასა და წმიდათა ზედა მოციქულთა და განკოფასა მას ენათასა ცეკვლისათა. ჭეშმარიტად საკურველ არს ღმერთი შორის წმი-დათა მისთა, რომელმან სულითა წმიდითა წმასა შინა აღატყუა სიტყვთა ზრახვად იოვანე, რომელი არცა იდეს ასმიოდა, ართუ ესწავა. ესე ვისმცა არა დაუკვირდა, ვისიმცა ცნობად არა განცვალდა, რომელი მაშინ მუნ იყვნეს და რომელთა ესმა უცხო ესე სასწაული, ყოველნი განკურვებული და ზარ-განკდილნი ადიდებდეს ღმერთსა, მოქმედსა საკურველებათასა.“²⁸

²⁷ ამ გარემოებას პირველად ვ. ბოედერმა (ბოედერი 1998: 60-81) მიაქცია ყურადღე-ბა. იგი განიხილავს ერთ ეპიზოდს „იოვანესა და ეფთემეს ცხოვრებიდან“, რომელშიც მოთხოვილია ორი სასულიერო პირის, ქართველი ბერის, გაბრიელისა და იტალი-იდან ათონზე ჩამოსული ლეონ ჰრომის, ურთიერთიერის ეპიზოდი. ავტორი საგანგე-ბოდ უსავას ხაზს იმ გარემოებას, რომ არც ერთმა მათგანმა არ იცის მშობლიურის გარდა სხვა ენა. ამის მიუხედავად, ისინი საათობით ელაპარაკებიან ერთმანეთს იმ ენაზე, რომელიც ყველა ქრისტიანისთვის გასაგებია. შედრ.: „ლინსსა მღღლებსა გაბ-რიელს ქართველსა და ამას წმიდასა ბერისა დიდსა ლეონს ჰრომისა ფრიადი სიყუარუ-ლი აქუნდა სულიერი და, ოდესცა მოვიდის ხილვად მამათა, მახლობელად სენაკსა გაბრიელისასა აქუნდა სენაკი და მუნ დაყვინის დღეზე იგი. და თვისისა ენისაგან კიდე არცა მან იცოდა, არცა მან. და ვითარუ შებნელდის, გამოვიდიან თვისთა სენაკთაგან და ლოცვა-ყვინა და დასხდიან და ვიდრე ცისკრისა რეკამდე უბნობდიან სიტყუათა საღმრთოთა და ვიდრე წარსლვადმდე ამას ესრეთ ჰყოფდიან ყოველსა მწუხრსა. (ჯა-ვახიშვილი 1946: 31)

²⁸ აბულაძე 1955: 82.

მართალია, ქრისტიანულ აღმოსავლეთშიც აღიარებდნენ წმინდა ენების, განსაკუთრებით ბერძნულის, თვისობრივ უპირატესობას, მაგრამ ფუნქციური თვალსაზრისით ამ რელიგიური სივრცის ყველა ენა თანასწორუფლებიანად ითვლებოდა: გამომხატველობითი საშუალებებით, კრეატულობით, ქართული ბევრად ჩამოუვარდებოდა ფილოსოფიაში, რიტორიკასა და თეოლოგიაში გაწაფულ ბერძნულს, მაგრამ ფუნქციური თვალსაზრისით მისი თანასწორი იყო, როგორც ეკლესიის, ბიბლიის თარგმანის, ლიტერატურის, მეცნიერების, საურთიერთო და სახელმწიფო მმართველობის ენა.²⁹

სწორედ ქრისტიანული აღმოსავლეთის ადგილობრივ ენებთან შედარებით ბერძნულის თვისობრივი აღმატებულობის კონტექსტში ჩნდება ენის სიღარიბის ტოპოსი. ერთი შეხედვით, იდენტურია ამ ტოპოსის დამკვიდრების წინაპირობები დასავლეთსა და აღმოსავლეთში: ბერთოლდ პენებერგის ზემოთ ნახსენები არგუმენტები ძალიან ჰგავს იმას, რასაც ბერძნები აყვედრიდნენ აღმოსავლეთის შედარებით ღარიბი სამწერლო ტრადიციების მქონე ენებს. მათი ბრალდებები სულაც არ იყო უფრო მსუბუქი, ვიდრე რომის ეკლესიის საცენზურო ედიქტები.³⁰

ქართველები, ისევე როგორც აღმოსავლეთის სხვა ხალხები, არ უარყოფნენ, რომ მათი ენა და მათი „ნათესავი“ ბერძნულთან და ბერძნებთან შედარებით ღარიბია, და რომ მათი თარგმანები ბევრ უზუსტობას, გაუგებრობას შეიცავს.³¹ განსაკუთრებით რთული იყო ფილოსოფიურ-თეოლოგიურ ტერმინთა ზუსტი ქართული შესატყვისის პოვნა, ვინაიდან „ბერძნთა ენა უფსკრულ ლრმა არს“,³² ქართულის სემანტიკური და სტილური პოტენციალი კი ბერძნულისას ბევრად ჩამოუვარდება.³³ იოვანე

29 ამის შესახებ იხ. Boeder 1983: 85-95; Dovborjginidze 2003a: 149-170; Dovborjginidze 2003b: 119-140; დობორჯინიძე 2007b: 217-228.

30 შდრ., ძველი ქართველი მთარგმელ-რედაქტორები წუხდნენ, რომ შეუძლებელიც ვიყ „თვეოულად ყოვლისავე წარმოთქმა, რავდენი გინებანი, რავდენი შეურაცხებანი და უყედრებანი მოწერდებს მათ მიერ ჩენდა [...] და მშვალებელად ხადითა შეიწრებული დიდსა ურვასა შინა ვიყვენით.“ იხ. იოვანეს და ექვთიმეს ცხოვრება (ჯავახიშვილი 1946: 52).

31 შდრ., გიორგი მცირე: „ხოლო ჩუენ, რომელი-ესე ბარბაროს-წოდებულ ვიყვენით ელენთა მიერ უსწავლელობისათვეს და უმეცრებისა ჩუენისა“ (ლოლაშვილი 1994: 190).

32 ეფრემ მცირის კომენტარი, რომელიც ერთვის „საქმე მოციქულთას“ განმარტების თარგმანს (აბულაძე 1950: 029).

33 შდრ. ერთ-ერთ მეტატექსტებში ქართველი მთარგმენტი წუხს, რომ „ულინოების“ გამო ქართული თარაგმანი ვერ განარჩევს ერთმანეთისგან ისეთ მნიშვნელოვან ბერძნულ სიტყვებს, როგორიცაა ფსიქე და პნევმა: „შეიიწავე, რამეთუ ორსახე არს ბერძნულად სახელი სულისა: ფსიქე, რომელი უმეტესსა ადგილსა სამშვიდელისა წილ დადებულ არს პავლესა შინა, და კუალად – პნევმა, რომელი-ესე თვეთ თავადის სუ-

პეტრიწი არაერთგზის მიუთითებს, რომ ბერძნულ ტერმინთა ქართული შესატყვისები ზუსტი და მყარი არ არის, ამის გამო ქართველები „ერთად და სწორად“ გადმოსცემენ სხვადასხვა ტერმინს, მაშინ როცა „ელლინთა ენამზეობათა ზედა“ ტერმინები და, საერთოდ, სამეცნიერო ენა განსაკუთრებული სიზუსტით გამოირჩევა: „ყოველსავე თვესი სახელი ჰქვიან, შესაბამი თვესისა არსებისად“³⁴

შუა საუკუნეების ქრისტიანულ აღმოსავლეთშიც საკმაოდ აქტუალური იყო ბიბლიის ტექსტის დამახინჯების, ანუ ერესის საფრთხე, რომლის გამო რომის ეკლესიის ლოკალური ედიქტები მკაცრ შეზღუდვებს აწესებდა დასავლეთის ადგილობრივ ენებზე ბიბლიის თარგმნისას.

ქართულ ენაზე ბიბლიის არაზუსტი თარგმანის მაგალითები, რომელთაც იოვანე პეტრიწი განიხილავს, თეოლოგიური თვალსაზრისით ბევრად უფრო მძიმეა, ვიდრე დასავლური ედიქტების მიერ უარყოფილ ხალხურენოვან თარგმანებში მოსალოდნელი ერესის საფრთხე; შდრ. პეტრიწის კრიტიკა იოვანეს სახარების პირველი მუხლის ძველ ქართულ თარგმანითან დაკავშირებით:

„პირველითგან იყო სიტყვაა. [...] არა უწყიან, რამეთუ პირველი შემდგომთა არს პირველი და მათი არავს თუ უცხო ბუნებათა, არამედ ერთ და იგივე ბუნებითა, ვითარ ითქმის კაცი კაცისა პირველად და ცხენი ცხენისა და არავს თუ წინაუკმო, თუმცა კაცი ცხენსა და ცხენი კაცსა. ვინაა თუ სიტყვაა მამისა ღმრთისა პირველად დაბადებულთა და წარმოჩენილთა ძალად პირველ მებრ აწ მათი, მაგრა თანმებუნებები მათდა და ერთი ნაბადთა და წარმოჩენილთაგანი. და არა პირველ საუკუნეთა ყოველთა მამისმორისი, რომელ არს დასაბამი თვეშორისისა სიტყვისად ვითარ დისკო თუალი ზებისა შარვანდედთად. და კუალად ვითარ იტყვას დამდები ჩუენსა შორის ენითსა ღმრთისის მხილველისა მოსეს მიერ ესთა გამოცისკროვნებულისა მოსეს მიერ სიტყუასა, ვითარმედ: „მოვედით და ვემნათ კაცი ხატად და მსგავსად ჩუენდაო“ არ ესთა, არამედ ესთა, თუ დამხედმან იჭურითქნე, იტყვას: მოვედით და ვემნათ კაცი ხატისაებრ და მსგავსისა ჩუენისა“³⁵

ლისა არსებასა უწოდიან და წმიდისათვეს იგივე ითქმის. ხოლო ქართველთა ულონებისაგან ერთი სახელი აქუს სულისაა“ (ხელ. A. 217, 322r).

34 შდრ. იოვანე პეტრიწის კომენტარი: „კუალად უფრო სათანადო არს და საჭირო ცნობად, ვითარმედ სხუად არს ძალი და მოქმედებად სულისად და სხუად – გონებისად. და ყოველთავე ელლინთა ენამზეობათა ზედა თვესი სახელი ჰქვიან, შესაბამი თვესისა არსებისად. ხოლო ჩუენთამან არცა სხუამან ვინ დასჭურითქნა, და აწ მე უზომირ მიშლის თარგმანსა შინა, რამეთუ ყოველსავე ერთად და სწორად იტყვან და დასდებენ ჩუენი. ხოლო აწ ისმინე, რამეთუ სულისასა ეწოდების დიანგა, ხოლო გონებისასა ნოიმად, ხოლო გასაგონსა და ზესთამდებარესა – ნოიტონი (ყაუხჩიშვილი 1940: 6).³⁵

ყაუხჩიშვილი 1940: 219-220.

მსგავსი მაგალითებიდან აშკარაა, რომ ქართული ენის სიღარიბისა და ბერძნულთან მისი თვისობრივი (და არა ფუნქციური) უთანასწორობის ტოპოსი, რომელიც გარკვეულ კონტექსტში მკვიდრდება, ყველა იმ ატრიბუტს აერთიანებს, რომლებიც, ციცერონიდან მოყოლებული დანტეს ჩათვლით, ჯერ ლათინურის, შემდეგ კი დასავლეთის ადგილობრივი ენების სიღარიბის არასასურველ იარლიყს ქმნიდა.

რაც შეეხება ამ ტოპოსის ფუნქციონალიზაციას, ქრისტიანულ აღმოსავლეთში იგი რადიკალურად განსხვავდებოდა დასავლური მოდელისგან; ოპოზიციაში: ლათინური – ადგილობრივი ენები, ამ ტოპოსმა მნიშვნელოვანი არგუმენტის როლი შეასრულა და, სხვა ფაქტორებთან ერთად, საგრძნობლად შეაფერხა ხალხური ენების ემანსიპაციის პროცესი, მათი ფუნქციური სფეროების გაფართოება, მათი ქცევა სამწერლობო ენებად, და, ამგარად, მტკიცე საფუძველი შეუქმნა ლათინური ენის პრიმატს.

სულ სხვა დატვირთვა შეიძინა მან აღმოსავლეთის ადგილობრივ ენათა ემანსიპაციის პროცესში: არათუ შეაფერხა, პირიქით, ყველაზე მეტად შეუწყო ხელი ადგილობრივი ენის ფუნქციური სფეროების გაფართოებას, განაპირობა ენის გამომხატველობითი საშუალებების გამდიდრება და თარგმანთა დახვეწა სიზუსტის თვალსაზრისით.³⁶

დასავლური ოპოზიციისგან განსხვავდებით (ლათინური – ხალხური ენები), აღმოსავლური ოპოზიცია, მაგალითად, ბერძნული – ქართული, ფუნქციურად დიფერენცირებულ ენებს კი არ გულისხმობდა, არამედ ორ, ფუნქციური თვალსაზრისით თანასწორ, ენას.³⁷ ბერძნთა გამუდმებული საყვედური ქართული ენის გამომხატველობითი საშუალებების სიღარიბესთან დაკავშირებით, რასაც არც ქართველები უარყოფნენ,

36 იხ. ბეზარაშვილი 2004; ბეზარაშვილი 2011 (1, 2); დანელია 1983; თვალთვაძე 1997; კეჭამაძე, რაფაელ: 1983: 243-256; მელიქშვილი 1984:106-120; მელიქშვილი 1988; მელიქშვილი 1999; ნ. მელიქშვილი 1987:: 119-129; ოთხმეტური 2005; ოთხმეტური 2011; სარჯველაძე 1983; ჭელიძე 1996.

37 ამ უმნიშვნელოვანებს სხვაობას, ისევე როგორც აღმოსავლეთ ქრისტიანობის სამწერლობო ენათა განვითარების კანონზომიერებებს, პირველად ვ. ბოედერმა მიაქცია ყურადღება. შდრ. „Wie so viele Gebildete vor und nach ihnen waren sie zweisprachig, sie sprachen und schrieben Griechisch und Georgisch, und diese Zweisprachigkeit, dieser ‘georgischen Weg’, wie Salva Nucubišvili zwischen Ost und West vermittelnde Übersetzungstätigkeit georgischer Philosophen genannt hat, ist für Georgien und die griechischsprachige Welt sehr bedeutsam gewesen. Aber warum bedeutete Zweisprachigkeit für sie nicht ‘Diglossie’? So hat der Soziolinguist Charles Ferguson (1959) das Nebeneinander von zwei funktional differenzierten Sprachvarianten genannt, wie z.B. Klassisches Arabisch und arabische Volkssprache oder Latein und Volkssprache im europäischen Mittelalter. Aber für diese Georgier waren Griechisch und Georgisch, soweit ich sehe, gleichberechtigt, funktional nicht verschieden; religiöse und philosophische Literatur wurde in beiden Sprachen geschrieben.“ (Boeder 1983: 86).

არათუ აბრკოლებდა, პირიქით, სხვა მიზეზებთან ერთად, განსაკუთრებით უწყობდა ხელს თარგმანთა მრავალგზის გადამუშავებას, რედაქტირებას, ტექსტების ხელახლა თარგმანს, შესაბამისად, სამეცნიერო ენის, ტერმინოლოგიის დაზუსტებას დახვეწის.

ეს იყო ქართული ენის ახლა უკვე თვისობრივი ლეგიტიმაციის, ბერძნულთან რეალურად გატოლების პროცესი, რომელსაც, პირველ რიგში, ანტიოქიის მთარგმენტ-განმანათლებლებს უნდა ვუმადლოდეთ. მათი საქმიანობით ახლებურად განისაზღვრა შუა საუკუნეებში ქართული ენის პოზიციები: ქართულმა დაძლია სიღარიბე და „ულონოება“, შექმნა „მდაბიორთაგან მესხუე“³⁸ ცნებითი ენა და გაუტოლდა „გონიერთა ხედვათა მომმარჯვე“³⁹ ბერძნულს.

განვითარების სხვადასხვა ეტაპზე ფუნქციური და თვისობრივი ლეგიტიმაციის, თარგმანთა და, განსაკუთრებით, სამეცნიერო ენის დაზუსტების, ბერძნულთან მაქსიმალური დახლოების მსგავსი გზა გაიარეს ქრისტიანული აღმოსავლეთის სხვა ენებმაც.⁴⁰

ეს პროცესი, ისევე როგორც ადგილობრივი ენის იდეა,⁴¹ სათავეს იღებს სირიულ ტრადიციაში. იქ საგანგებოდ გადაამუშავეს ალექსანდრიის სკოლის ტექსტოლოგიური აპარატი ბერძნულიდან ნათარგმნი ტექსტების რედაქტირებისათვის. ამ აპარატით არის გამართული ბერძნულენოვან თხზულებათა სირიული რედაქციები, ბიბლიის ფილოქსენი მაბუგებლისა და თომა ჰარკელისეული სირიული ვერსიები. სწორედ ამ თარგმანებზე დართულ მეტატექსტებში აისახა თარგმანის ორიგინალთან მაქსიმალური დახლოების, ბერძნულ ტერმინთა ადეკვატური შესატყვისების ძიების, სამეცნიერო ტერმინოლოგიისა⁴² და, საერთოდ, თარგმანის ტექსტოლოგიური აპარატის შექმნის ურთულესი გზა.

38 შდრ. იოვანე პეტრიშვილი: „და აღვიშურვე ტომისათვს გუართა ჩემთასა მე მიღმოობა ენისად გალექსებული და მესხუე მდაბიორთაგან“ (ყუხჩიშვილი 1940: 220).

39 იოვანე პეტრიშვილი: „მოვედ და ელლენთავე ენადღეობასა უვაბადოთ, მომმარჯუსა გონიერთა ხედვათასა“ (იხ. ყაუჩიშვილი 1940: 107).

40 XIV საუკუნეში ბულგარელი პატრიარქის, ექვთიმეს მეთაურობით მთელ სლავურ სამყაროში დაიწყო ბიბლიისა და თეოლოგიური ლიტერატურის თარგმანთა საყოველთაო რევიზია (ე.წ. ისკრა 1355 წელს მოსკოვის მიტროპოლიტის, ალექსის ხელმძღვანელობით საგანგებო რევიზია განიცადა აღმოსავლეთ-სლავური ეკლესიის საყველთაო ბიბლიამ. იგი მაქსიმალურად დაუხალოვდა ბერძნულს და დაიხვეწა ტერმინოლოგიის თვალსაზრისით (ამ პროცესისა და სლავური რედაქტირების შესახებ იხ. Bryner 1974; 1980; რუკა 1978; ბიბლიის რედაქტირების სომხური ტრადიციის, შესაბამისად, ტექსტოლოგიური აპარატისა და სამეცნიერო ტერმინოლოგიის შესახებ იხ. Sanjian 1969: 7-41).

41 შდრ. ბოედერი 1998.

42 სირიულ თარგმანთა ტექსტოლოგიური აპარატის, შესავლების, ბოლოსიტყვაობები-

ნინო დობორაშვილი

ნაშრომის მომდევნო ნაწილში განვიხილავ ამ საერთო ფილოლოგიური დისციპლინის, გვიანანტიკურობისა და შუა საუკუნეების პრაქტიკული გრამატიკის, რეცეფციას ქართულ ტრადიციაში და ამ უკანასკნელის მიმართებას შუა საუკუნეების აღმოსავლურ (ძირითადად, სირიულ-ბიზანტიურ) და დასავლურ (ლათინურ) სისტემებთან. ძველი ქართული ლინგვისტურ-პერმენეცტიკული და მთარგმნელობითი მეტატექსტები გაანალიზებული იქნება შუა საუკუნეების ფილოლოგიაში რელიგიური ტექსტების ინტერპრეტაციისათვის შემუშავებული პრინციპებისა და მეთოდოლოგიის მიხედვით.

2

სა და სქოლიო-კომენტარების შესახებ იხ. Brock 1979a: 69-87; Brock 1979b: 120-130; Brock 1982: 17-34; Brock 1983: 1-14; Halleux 1963; Hunger 1966; Riad 1988; Zuntz 1945; ზოსვე. 1951: 174-176.

LINGUISTIC AND HERMENEUTIC METATEXTS

(Practical Grammar and Hermeneutics in Georgian Sources of the 10th-13th centuries)

Introduction

The Old Georgian philological tradition includes the literary practice of commenting texts, elaborating a textological apparatus, and preparing publications. At the same time, this tradition has a clear-cut conceptual aspect, which is the main subject of this research. The primary sources of this tradition are metatexts of Georgian translators and editors, i.e. comments, explanations, and marginal notes added to the main text.¹ From the 10th and 11th centuries, they got a systematic character, which led to the formation of an Old Georgian philology as a discipline with a methodology of investigating texts, and of a textual apparatus: "introduction" (*praefatio*), "initial and final colophons", "nota bene", and "explicit definition" (*Eprem Mtsire*).

The translational and philological activities in general, which started not later than 5th century, were based rather on spontaneous and accidental experience. From the 10th century onwards, translation became a philological practice regulated by systematic laws.

The systematization of translation is connected with the erudition of the Georgian Athonites, who formed a cultural nucleus of medieval Georgian scholars and their linguistic, religious, and cultural identity. The activities of the Athonites covered three major fields:

The legitimization of linguistic independence, which manifested itself in the full-fledged establishment of the Georgian language alongside with Greek on Mount Athos. The Georgian-speaking monastic communities on Mount Athos established a field for equal relations between the Greek and Georgian languages in an alien linguistic environment and maintained a balance in this field.

The cultural legitimization of Georgians in the Greek Byzantine world. All important books in the Christian world were translated from Greek into Georgian. All the wisdom written in Greek books was "imprinted" (*Eprem Mtsire*) in the Georgian language, i.e. transformed into their own cultural heritage. Translators metaphorically described their own activities in phrases like: "The translator [Ekytime the Athonite] made this apparent for the language of the Georgians", "to grasp in our language", "to write in our language", "to imprint on our language", "God has bestowed [this translation] on the Georgian language", "God has bestowed this holy translation on our kin" (translation metatexts from the 11th century). In this metaphorical conceptualization of translation, the difference between the original work and the translation is reduced to a minimum. All the riches of the original work will fully be imprinted on and put into in the translation. The Georgian Athonites believed that this was the way to culturally legitimize the Georgian "kin" (who were) "called barbarians" because of their ignorance (Giorgi the Athonite). That is why translation acquired the function of a cultural emancipator together with the function of enriching the expressive potential of the language.

The creation of a full-fledged liturgical and theological foundation for a Georgian-language church, which was expressed in translating biblical books that had not been translated before and drawing on earlier "spontaneous" translations in bringing them

1 Metatexts were added to both translated and original texts.

closer to their Greek original, in shaping the Georgian ecclesiastic calendar, and in improving the Georgian-language liturgy.

Of course, making “wise and intelligent” the Georgian language, which was poorer than Greek, “(the language of) our kin” who were called Barbarians, and translating books that the Georgian church “lacked” meant legitimization and prioritization of the activities of translators, which prepared the ground for a systematization of translations and of philology in general.

The activities initiated by Athonites were continued by the Georgian eruditional and translation centre established on the Black Mountain near Antioch. This centre comprised several Georgian monasteries: Svimeontsminda (St. Simon), Calippus, Castana (Castalia?), Ezra, Romantsminda, Barlaamtsminda, Lertsiskhevi, and Tualta. It was the Antiochian translators who transformed the activity that was supposed to “equalize” Georgians and Greeks – translation, commenting, and philology in general – into a system based on specifically worked out rules. Under the guidance of a well-known Georgian figure, Eprem Mtsire, methodological foundations for major disciplines of the humanities were created at the Antiochian school: (<τέχνη γραμματική): what I mean is the Alexandrian and hermeneutical grammar, the settlement of texts, the study of linguistic and theological issues connected with research and translation, the preparation of manuscripts in scriptoriums, and so forth.

Theoretical linguistic comments of the Georgian translators on the Black Mountain were based on the Greco-Roman and Syrian traditions of interpreting and commenting texts and of translating them from one language into another. Correspondingly, they defined and explained problems of Georgian and, more often, Greek grammar on the basis of Alexandrian grammars and the developed in the Alexandrian library. Metatexts supplementing their translations were of a practical nature and aimed at establishing the original shape (the archetype) of the text at hand, and in general the study of the text and the preparation of its critical apparatus.

The study of Georgian philology and textology as a discipline in the context of the medieval Greco-Roman and Syrian traditions shows that the Old Georgian principles of translating and preparing manuscripts, the addition of a critical apparatus, of introductions, of colophons, marginal notes and comments, of listing variants, and of selecting readings is the system of establishing critical texts, which was universally prevalent in philology from the Alexandrian school up to Karl Lachmann, i.e. up to the beginnings of modern philology in the 19th century. It appears that the Georgian tradition enriched medieval philology with an important novelty.

The monographic study of rhetorical and poetic form (versification) as well as issues connected with the preparation of manuscripts in scriptoriums has shown that it was in theoretical commentaries of the translators from the Black Mountain and particularly of Eprem Mtsire that fundamental problems and major notions of the medieval literary theory, poetics, and rhetoric were systematically investigated. The main notions were composition, improvisation, genre, theory of imitation, the antique and medieval concept of beauty, and so forth.

The present book is one of the four monographs written at Ilia State University in 2011. They reflect the results of research carried out for a comprehensive and monographic study of the metatexts by Eprem Mtsire and other figures from the literary centres of Antioch. Our investigation focuses on problems of Old Georgian practical grammar

considered on the basis of Antiochian colophons. The discussion of the relevant problems is divided into three parts.

I. The cultural and historical perspectives of the Georgian translation centre in Antioch

In the first chapter we consider the impact of the Kingdom of Antioch on the political, cultural, and scholarly life of Georgia. Antioch, of the West and the East (K. Cigaar), played an important role in the history of numerous medieval kingdoms, including Georgia. Greco-Roman and Oriental sources make it clear that it was in Antioch that Georgians, Armenians, and other nations of the Christian East first established relations with the Latin-language western culture on the one hand, and the Arabic-language culture (including non-Christian culture), on the other.

Together with the literary and translation centre on Mount Athos, the colony in Antioch continued an old tradition of philological activities. It helped to establish a “representation” of the Georgian Kingdom, which was called the “remote edge and threshold” of the civilization of that time, in the heart of Christian culture. It reinforced the geopolitical conception clearly formulated in Kartli in the 8th century: “It is not only the Greeks who obtained this faith, but also we, the residents of a remote land” (Ioane Sabanisdze).

In Georgian scientific literature it is a universally shared opinion that Georgians went to Antioch because of the anti-Georgian movement on Mount Athos, in particular because of endless arguments and controversies with the Greeks, a conflict which in fact ended in the expulsion of Georgians from that place. In this context, one more important function of Antioch seems to be particularly interesting which has been discovered in recent research. It turned out that Antioch played the role of a mediator between the Georgian kings and high-ranking secular and spiritual figures in the West. The Antiochian perspective of Georgian-European relations is considered in this work mostly on the basis of the works by European scholars (Peter Halfter, Klaus Todt, Anna Dorothee von den Brinken).

Another Antiochian perspective is considered in the same chapter: the contact of the Georgians with eastern (including non-Christian) cultures and in particular with oriental poetry. This is the question of a possible influence of the multicultural region of Antioch on the secular Georgian poetry of the 12th century, in particular on Rustaveli’s, and the Georgian conception of history as developed in the work of Leonti Mroveli.

The second chapter considers the Antiochian concept of translation as an emancipator and an “equaliser” of the Georgian and Greek languages and theoretical issues related to the implementation of this concept. It also considers a general theoretical concept connected with translation – which had a major impact on the legitimisation and standardisation of various languages, including Georgian, in the Middle Ages. It is the of the poverty of a language, in particular of the native tongue (‘poverty of the language; poverty of the native speech’), which initially referred to problems arising from attempts of the Romans to render the expressive potential of Greek, a language which was well-adapted to philosophy and rhetoric. The chapter considers problems of a functionalisation of the poverty on the basis of Latin sources from antiquity, late antiquity, and the Middle Ages.

Drawing on examples from primary sources of various epochs, it will be shown what role this played in various cultural and religious environments. Two linguistic contexts are compared to depict how this functioned: a) the Medieval Western Christianity, which was mainly based on a functional differentiation between Latin and the local, vernacular languages, and b) the medieval Christian East, where local languages became official languages of literary tradition, of liturgy, of Bible translations, and of all domains of life quite early, namely immediately after the adoption of Christianity.

The Georgian case is considered in various linguistic, cultural, and historic contexts of the Christian East (Syrian, Armenian, and Old Church Slavonic). The work describes in detail the linguistic and theological preconditions, against the background of which the poverty of Georgian and its competition and final equality with Greek was established in the Old Georgian tradition.

It is shown that the functionalisation of this in the Christian East was sharply different from the Western model. This played the role of an important argument in the opposition Latin and native local languages, and along with other factors, significantly hindered the process of emancipation of the vernacular languages, the expansion of their functional domains, and their transformation into literary languages, thus creating a firm foundation for the prevalence of the Latin language. By contrast, it promoted the expansion of the functional domains of local languages in the Christian East, paving the way for the enrichment of their expressive capacities and for an improvement of translations, making them more precise.

Unlike the Western opposition between Latin and vernacular languages, the Eastern opposition – e.g. Greek vs. Georgian – did not form functionally differentiated languages, as the languages were functionally equal. The Greeks' constant remonstrance over the expressive poverty of the Georgian language, which the Georgians did not deny, did not hinder this process. On the contrary, it was one of the most important reasons for revising and editing translations and translating texts anew, which in turn led to an improvement of Georgian scientific language and terminology.

Drawing on the metatexts by Eprem Mtsire and other translators, we show how the legitimization of the Georgian language proceeded, how its positions were defined, and how Georgian overcame its "poverty" and "lack of strength" and produced "a language different from the language of ordinary ("rural") men" (Ioane Petritsi), a language of notions, and became equal to Greek, the linguistic model for the Eastern Christian world.

II. The reception of the *Téχνη γραμματική* in the Middle Ages: translated metatexts as the *techne* for explaining and analysing texts

This part (Chapters 1-7) is devoted to problems of philology in classical antiquity and in the Middle Ages, to the Alexandrian *Téχνη γραμματική*, and to the reception of this kind of grammar in the Middle Ages. We consider Old Georgian translation metatexts, and philological metatexts in general in accordance with the principles worked out on the basis of that grammar.

Chapter 1 deals with conceptual problems of medieval biblical philology, in particular, the main philological and hermeneutical concept of the Bible, specifically, a clear-cut delimitation of the literary from the theological layers of the Biblical text, which is necessary due to its literary history, as God was revealed in the Bible not in His

full essence and perfection, but in a textual and literary form understandable for people. The truth of the Holy Scripture is conveyed through the individual authors of Biblical books, i.e. through literature. Therefore, it should be explained on the basis of a system of interpretation and analysis of literary texts, i.e. the *Τέχνη γραμματική*.

On the basis of scientific literature and primary sources, this chapter shows how medieval philology borrowed from classical antiquity methods and a system of interpreting the Bible as a prophetic text which is difficult to understand, how it used the textological experience of Pergamean and Alexandrian schools and the first Greek normative manual by Dionysius of Thrax for its own purposes, and created a tripartite system of explaining the Biblical text: (*εἰς ἴστορίαν*), which comprises the explanation of the logical and grammatical meaning of a text; (*σκόπῳ τροπολογίας, εἰς ἀλληγορίαν*, *μετά δὲ λέγει, μετὰ τροπολογίαν*), which refers to the figurative, artistic, aesthetic, and tropological expressiveness of the Bible;

The anagogical (*εἰς ἀναγωγήν*) or typological interpretation of the Bible, which links a historical reality (of the Old Testament) with its real essence, which was incarnated in Christ (in the New Testament), and with the eschatological future.

The same chapter deals with the major principles of the textological research of the Bible: working out criteria for establishing versions of the original text, canonised translations, and variations of edited versions; with problems of "christianizing" the methods of ancient philology in medieval exegesis, which were especially elaborated by Basil of Caesarea. It is shown how the *Téχνη γραμματική* by Dionysius of Thrax became a bridge between the *literary* and *theological* (Christian) exegeses.

The **second chapter** is devoted to the *Téχνη γραμματική* and to the reflection of the ancient and medieval methods of studying texts in Georgian linguistic and hermeneutic metatexts of the 10th-13th centuries. Special focus is placed on comments regarding the first part of the grammar by Dionysius of Thrax: **reading in accordance with the rules of prosody** (*ἀνάγνωσις ἐντριβής κατὰ προσῳδίαν*). This is the most practical part of the grammar of Dionysius of Thrax. It covers various issues connected with the correct reading and understanding of old texts: phonetics, vocabulary, semantics, orthography, pronunciation, inflection and so forth. It seems to have been no less important also for Georgian translators. They knew that there were no such rules in Georgian, but the Old Georgian with its practical orientation was not interested in the scientific description of the language (which is the aim of grammar in its modern understanding), but in understanding texts that were to be translated, in finding Georgian equivalents and in making translations as precise as possible.

A significant part of Georgian translation metatexts are precisely about phonetics, intonation, and in particular loud reading. Translators were particularly interested in explaining these grammatical phenomena of the Greek language that were not characteristic of Georgian, for example, grammatical phonetic rules that are necessary to read Ancient and Byzantine Greek texts; peculiarities of inflection of Greek proper names (e.g.,); euphonic (*ν ἐφελκυστικόν*); peculiarities of plural forms; the dual number; the problem of stress and of diacritic "tone" signs (*τόνοι*); the article; gender; in general, the signs of prosody and so forth. Metatexts by translators particularly focused on expected phonetic and lexical differences when borrowing words from foreign languages, changes in the form and meaning of borrowed words not only in Georgian, but in translations in general, in particular in the texts translated from Hebrew into Greek at different times.

These kinds of comments are often of an exegetic rather than linguistic nature. However, making explanations, translators obviously rely on phonetic and lexical regularities.

On the basis of Eprem Mtsire's metatexts it is possible to reconstruct this first part of the Old Georgian *τέχνη* (ἀνάγνωσις ἐντριβής κατὰ προσῳδίαν) on an implicit (metaphorical) and on a technical (terminological) level: the skill of reading Greek texts and correspondingly the knowledge of their phonetic and orthographic peculiarities, and the technique of transferring them to Georgian.

The **third chapter** deals with metatexts in which translators explain theoretical problems of grammar. They consider artistic, aesthetic, linguistic, and expressive problems that arise when transmitting a text from one cultural environment to another. They explain the superficial narrative level of texts (*εἰς ιστορίαν*), taking readers to the next allegorical (*εἰς ἀλληγορίαν*) and anagogical (*εἰς ἀναγνώσην*) levels.

Here are some examples. The term (manifoldness) is used in the function of what is called now the (permansivus, iterative). It denotes the "nature" (*οἰκεῖον*) of an event which is characteristic of something and is repeated on many occasions. "Manifoldness" may be expressed through the multiple repetition of a word or a specific grammatical form. One of the Psalms (66 (67),7-8) is about the fear of God as a characteristic feature of a pious man and this content is expressed through a form of "manifoldness", i.e. by the permansivus: "using the [form of] "manyfoldness", he showed a feature [characteristic] of him. He did not say ['he feared'], but he said ['he (constantly) feared']".

Like other grammatical problems, authors and translators take a concrete practical interest in the "force" (*δύναμις*) of the imperative mood. It is somewhat embarrassing for them that man's requests and entreaties to God are expressed in the imperative mood, so they remind the reader of an additional meaning of this category: "It has a supplicatory force". Georgian does not have a special form to express entreaties, so it uses the imperative mood instead. This content is expressed through the imperative mood in Greek, too (cf. ἔλθάτω ἡ βασιλαία σου, γενηθήτω τὸ θέλημά σου 'Thy Kingdom come. Thy will be done') On the other hand, wishes have a special form in Greek, the optative, and accordingly, the exegetes use the optative form in their explanations. Researchers have justly linked this type of explanations to ancient philology, in particular to the Alexandrian explanations of the first line in Homer's with its imperative mood (Μῆντις ἄειδε θεά 'Sing the wrath [of Achilleus], o Goddess'). Cf. ad Psalms 67,1 ("let God arise, let his enemies be scattered"): "arise" and "scatter", it is true, are in the imperative, but it has a supplicatory force as I have said elsewhere about these matters", noting that "scatter", "lack" or "flee" are supplicatory forms, although they resemble the imperative."

Peculiarities of the inflection and derivation of proper and common nouns, of words with literal and figurative meanings, of interrogative and vocative intonations, and so forth are among the grammatical issues supplied by the explanations (concrete examples may be found in the main text).

The **fourth chapter** deals with metatexts discussing general, linguistic and stylistic peculiarities of the Bible and its Georgian translation. According to the tradition of Bible philology, translators analysed it contextually, compared the same story told by various authors of different biblical books and tried to establish the archetype of the text. Such activity seems to be terminologised. Phrases and terminology used in contextual analysis are frequently repeated: "and the reason of this has still to be found...", "this needs to be looked into ..." and "this word must be looked at". Here is one example: "They also gave

me gall for my food and for my thirst they let me drink vinegar" (Psalm 68,20). And John the Evangelist says: "After this, Jesus saw that everything had now been accomplished, so that Scripture would be fulfilled. He said, "I am thirsty". And a jar filled with vinegar was there. And they soaked a sponge with the vinegar and put it on a stalk of the hyssop plant, and held it out to His mouth." And Matthew says: "They gave Him wine to drink mixed with gall", and then Mark: "And one ran and filled a sponge with vinegar, put it on a reed, and gave Him to drink." And it is similar that one gave gall to jeer at Him and another vinegar and still another a mixture."

Most of the metatexts of this type explore linguistic peculiarities of the Bible translations, in particular traces of an influence of foreign languages (Greek, Hebrew). According to the Georgian translators, some words were rendered in the Georgian translations not in the manner "appropriate for our language", but "according to the peculiar manner, according to the usage of Hebrew (ἰδίωμα Ἐβραικόν) and "according to the usage of the Scripture" (ἰδίωμα τῆς Γραφῆς), which means that for obvious reasons, translators did not resort to expressive means characteristic of natural Georgian, but rendered every word very close to the "peculiarity" of the original. Here are some examples:

"The sentence has a deficit." These are phrases that lack a word or some group of words. This is due to the special content of the Bible, which is the word of God and should be precisely translated into various languages. Cf. "It has to be said to all that the wording of the Hebrew language often lacks something, from where only a hint was taken over into the surface of the respective wording in Greek, without expansion."

On the other hand, some words or groups of words "are excessive" ("saying [something] with expansion") in the Georgian text of Psalms and "are not necessary to render the force [of the text]", but they are there, because it is inadmissible to change the text of the Bible in a translation. It is inadmissible to add or remove even one iota.

Another problem is the rendering of the content with "an interchange of tenses" (ἐναλλαγὴ χρόνου). This usually happens in the prophetic books. What is said in the past implies the future and vice versa, what is expressed through a form of the future denotes something that has already happened. According to the Georgian translators, this is a common feature of biblical language: "You must realise that the language of the Bible does not observe rules for tenses, interchanging them as desired. It renders events that have happened as something that is to happen, and the latter as something that has happened."

Of particular interest are the metatexts that contain the results of the translators' broad textological studies. One of the translation metatexts analyses a passage from the Psalms that is rendered incorrectly in the Georgian and Armenian translations. Cf. "The point is not, as some think, that the author of the Psalm speaks about a pork meal. "Not that which goes into the mouth defiles man." He speaks about a "son" here. And so we found it clearly written in Hebrew. For the Hebrew Psalm says, which is translated as "son, child". And it says about the very ignorant that they have received numerous children from God, however, they did not leave them anything pleasant, but gave them the remainder of their evilness instead of the portion of their heritage. What was written above is explained in the following manner: In Greek, the name of the offspring of pigs and the word "son" are delusively similar. The "of pigs" is [*ὗῶν*] and when someone speaks about the son of a human, he uses the word [*υἱόν*]. That is why many Georgian and Armenian translators

wrote "of pigs". Some found this awkward, and both Georgians and Armenians added a word and translated it as "eating". However, thank God, we found this with Hesychius of Jerusalem" (Manuscript A. 910, 217v).

The fifth chapter examines etymological and lexicographic metatexts and explanations of foreign (Hebrew, Greek, Latin, Syrian) and Georgian words.

Foreign words: აბელიმ (Absalom), აბიმელექ (Abimelech), აბრაამ (Abraham), ალლუია (Hallelujah), ამორიტები (Amorites), ანგელოზი (angel), ანგია (Angia), ასაფ (Asaph), აპრონი (Aaron), ბასანი (Basan), ბაბილონი (Babylon), ბენიამინი (Benjamin), ბობდაბი (kettle-drum), გალაადი (Galaad), დავითი (David), ეგვეპტი (Egypt), ედომი (Edom), ეფრაათა (Euphrates), ეთამი (Etham), ერმონი (Hermon), ეშტაკი (Satan), ზაქარია (Zachariah), თაბორი (Tabor), თარშისი (Tarshish), იაკობი (Jacob), იდიტუმი (Iditum), იდუმია (Idumea), იებინი (Yemen), იერუსალემი (Jerusalem), ითამი (Itham), იოპა (Joppa), იოსები (Joseph), ისრაელი (Israel), ისრაიტელი (Israelite), კედარი (Cedar), კორა (Korah), ლევი (Levi – crockery), ლიბანი (Lebanon), მალეთ (Mellothi), მანასე (Manasseh), მოაბი (Moab), მოსე (Moses), ოგი (Og), რააბი (Rahab), საბაოთი (Sabaoth), სამოელი (Samuel), საული (Saul), სეონი (Seon), სერაფიმი (Seraphim), სიკიძი (Shechem), სიონი (Zion), სოლომონ (Solomon), ტანისი (Tanis), ტირისი (Tyre), უსეპი (Hyssop), ქამი (Ham), ქანაანი (Canaan), ქერუბიმი (Cherub), ქორები (Horeb), ქრისტე (Christ), ჰეროდიონი (Herodium), ჰერიასტანი (Judea).

Explanations of Georgian words: აღავი (place), აბათ (vain), ამაღლებელი (vain enmity), ამბოხი (rebellion), აღთქუდა (promise, testament), აღსარება (confession), აღშენებული (built), ახალი (new), გალობა (singing hymns), განახლება (renovation), განეცვა (weakening), განმამრუჯებელი (curving), დამორჩილება (obeying), დღესწაულობა (celebration), დღვა (lightning), თეხლი (seed), თივა (hay), იგავი (simile), ლოცვა (praying), მაღნარი (dense highland forest), მზაუყარი (perfidious), ნათესავი (kin), ნაპრალი (rift), ნეტარება (bliss), ნეზში (remains), ნიავერი (draught), სამუქრნალო სახლი (hospital), სანოავა (groceries), სარუცელო (bed), სასოფა (hope), სიბრძე (wisdom), სიმართლე (truth), სკული (faith), უგუნური (witless), უდაბნო (wilderness), უძი (navel), უსაყიდლო (unremunerated), უველი (cheese), შერისხვა (wrath), შექმნა (create), ცეცხლი (fire), ცვარი (dew), ცოდვა (sin), ცხედარი (corpse), ძეგვი (thorn), წამება (testify, testimony), წარმართი (pagan), წერაქვი (pickaxe), წმიდა (pure, holy), წრფელი (righteous, honest).

Chapters 6 and 7 are about comments on the Bible found in Georgian sources. The comments aimed at revealing the meanings of words hidden under a figurative surface by artistic and expressive means, as well as the meanings of equivocal, cryptic expressions, of poetic language in general, of tropological speech, of symbols and allegories. To explain the allegorical, symbolic, and typological speech in the Bible, biblical philology aptly used Alexandrian grammars and in particular the second and third parts of the grammar by Dionysius of Thrax. Such types of comments in the Georgian tradition followed the trends and main concepts of biblical philology in late antiquity and in the Middle Ages. The chapters also focus on Georgian terms denoting symbolic and allegorical definitions and their Greek equivalents, explanations of symbolic, allegorical, and parabolic speech found in Georgian sources.

Special attention is given to a specific form of typological explanations of the Bible aiming at explaining the anagogical sense of Scripture, i.e. statements in Old Testament prefiguring Christ, are given special attention. The Georgian term 'anagogic interpretation'

is the equivalent to Greek εἰς ἀναγωγήν. This method of biblical explanation was well known to Old Georgian commentators. It was often used in the Old Georgian translations of the exegetic works by Metrophanes of Smyrna and Olympiodorus of Alexandria and in the explanations of the psalms.

III. Problems of the theory of text and translation in Old Georgian philology

The first chapter of this part analyses Old Georgian definitions of "grammar" and "grammatician" (in Old Georgian translations of fragments from works by Ammonius, Diomedes, Dionysius of Thrax and other authors). We discuss the question how the practical, hermeneutic grammar was understood in medieval Georgia. In addition, two types of introductions are examined: a) the Alexandrian type, which is presented on the basis of the introduction to the compiled by Eprem Mtsire in 1080, as a kind of compendium of textual research. It is written with regard to the structure of introductions as elaborated by Ammonius; b) the Antiochian type, which is presented on the basis of the introduction which Eprem Mtsire wrote for the Georgian translation by Theodoret of Cyrrhus. In both cases, the Old Georgian literary practice of investigating texts and preparing them for publication is discussed in the context of the Greco-Roman, and in particular Syrian, traditions. The practice systematised by Eprem Mtsire is scrutinised against the background of the tradition widespread in the Christian East, taking into account in particular the introduction to the Syrian translation of the Bible by Thomas of Harkel and the textological practice described in it. The place of the Georgian tradition is determined in the general philological context of the Middle Ages.

The second chapter examines problems of Old Georgian texts and translation theories. Problems of historical sociolinguistics of the Georgian language are raised on the basis of an analysis of primary sources. These are problems that have not yet been discussed elsewhere, although it is interesting to see how linguistic and philological issues are intertwined in them, and to observe the self-awareness of Georgian translators and to see how they perceived and assessed their own activities, the texts they created, and the situation in which specific texts were written.

The conceptualisation of translation activities is considered on two different levels: a) a technical level with its specific terminology; b) an implicit level on which concepts are expressed through metaphors. On the basis of metatexts by translators an attempt is made to model the self-awareness of translators and to reconstruct the interesting connections between the language, the speakers of the language, and their activities as translators, together with the philological problems connected with them. On the background of translation metatexts of the 10th – 13th centuries it is shown that the Georgian tradition of translation is an organic part of the Medieval European tradition and has enriched the latter as a whole by contributing important novelties.

A number of lexemes used to denote translation activities in Old Georgian are also discussed. They were only partially turned into terms. For example, "writing in our language", "expressing in our language", "imprinting on our language", "describe", "write", "transcribe" (*trans-scribere*). Incidentally, the Georgian words of oriental origin (cf. *targum*): *targmani* (translation) and *mtargmneli* (translator) were not transformed into technical terms either. Like Greek ἐρμηνεύειν, ἐρμηνεύς, it denotes both "explain" / "explainer" and "translate" / "translator". One particularly interesting example from the translation metatexts by Arsen of Iqalto is discussed in this chapter. It comprises an

additional aspect of translation that cannot be found in the well-known conceptualisations of the European tradition of conveying (transporting) a linguistic meaning from A to B ("transferring", "translating", "transmitting", "bringing across"): "Notice what is written in our text of the Gospels in this place as ('but, if not') for: 'not the Son, except the Father'. Here, we have written ('apart from, except') instead of . In Greek the word is (*εἰ μή*), which denotes both and and is not covered completely by any one Georgian word. If you followed [only] one direction [in your translation], the word would have no passable track [from the original to the target language]."² According to this metaphorical conceptualisation, a word that is to be translated is a spatial entity with meanings in it (cf. the wide-spread metaphor of a text as a container of meanings). Each of the meanings to be translated follows its "track" to the recipient language. Therefore, the recipient language cannot provide for all "tracks" leading to a "container" which could encompass all of the meanings represented in the original language. If you follow one track, you transport one meaning, but the other meanings of the original language item cannot fit the corresponding word of the recipient language.

Scrutinising terms of metaphorical origin and translation metaphors, we show their coherent nature and analyse the net of metaphors; the metaphor of gold (extracting gold from an admixture, furnace, fire, firing); the metaphor of harvest ("ox-cart", used to transport crops home, "sheaf", "wheat", "bread"); the metaphor of "virgin land" (working tools, cleaning the land of weeds); the metaphor of honey (the text as a sweet meal); the metaphor of dry wine (theological and philosophical text as a "strong" beverage that is difficult to digest and must be diluted in water when given to inexperienced readers); and so forth.

The work is supplemented with references and two appendices: 1. samples of manuscripts containing metatexts by Eprem Mtsire and 2. samples of manuscripts written in Georgian in the monasteries of Antioch.

² Comments by Arsen of Iqalto, Manuscript S. 1463, 39r-39v.